

tog i Sønderjylland efter Genforeningen. Han lagde vægt på, at kirken skulle være bredt favnende og rumme alle uanset nationalt sindelag.

Årbogens sidste artikel er en erindringsartikel skrevet af Grænseforeningens tidligere formand Jens Andresen. Her fortæller han om sit liv som grænselandsmenneske med opvækst i Sydslesvig som dansksindet og siden gennem næsten 50 år bosat ved Løgumkloster. Gennem årene har han haft mange tillidsposter både i amts- og regionsråd og i Grænseforeningen, hvor han var formand i perioden 2016-2020.

God læselyst!

Redaktionen.

Hans Majestæts Haderslevske Amtsfiskeri

Om fiskeri, dæmninger og sluser i Hejlsminde,
Bankel og Slivsø i 1600-tallet.

AF HENNING NIELSEN¹

En nysgerrighed over for stednavnet "Slusen", som betegner indsøen Mindets udløb i Lillebælt ved Hejlsminde, fik forfatteren til at undersøge navnets oprindelse og baggrund. Studier af arkivmateriale viste, at ikke blot Hejlsminde, men også Bankel sø og Slivsø blev inddæmmet i slutningen af 1500-tallet og forsynet med tidevandssluser, som skulle omdanne de oprindeligt saltvandede åbne fjorde til ferskvandssøer, med henblik på opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk. Fiskeriet administreredes af amtsforvaltningen i Haderslev og indgik sammen med fiskeriet fra en mængde større og mindre søer i "Hans Majestæts Haderslevske Amtsfiskeri". Artiklen fokuserer på de tre indsøer, som udgjorde et dominerende element i fiskeriet.

Indledning

Der ligger tre store indsøer langs Lillebæltskysten i det gamle Haderslev Østeramt: Hejlsminde, Bankel Sø og Slivsø. Denne artikel handler om de tre indsøers historie i 1600-tallet. Udgangspunktet for undersøgelsen var stednavnet "Slusen" i Hejlsminde og ønsket om at vide, hvornår, hvorfor og af hvem denne sluse var etableret. Efter en gennemgang af lokalhistorisk og topografisk litteratur blev det klart, at det var arkiverne, som rummede svaret på, hvorfor sluserne blev bygget. Det har hidtil været antaget, at de oprindeligt åbne fjordmundinger efterhånden blev lukket ad naturlig vej ved oddedannelse af havstrømmene. Artiklen påviser, at mennesket har hjulpet naturen kraftigt ved at bygge dæmninger hen over fjordmundingerne og lukke udløbene med tidevandssluser. Formålet med disse omfattende anlægsarbejder var at omdanne de salte eller brakvandede fjorde til betydelige ferskvandssøer på ca. 175-200 ha med henblik på opdræt og fiskeri af ferskvandsfisk, som dengang var langt mere skattede end saltvandsfisk.

Sammenhængen mellem indsøerne, de tekniske anlæg og det organiserede fiskeri har ikke været erkendt i over 200 år. I det følgende gives en kort gennemgang af de vigtigste litterære kilder til deres historie.

Ferskvandsfiskeriet i Sønderjylland, dets baggrund, historie og organisation er udførligt behandlet af H. K. Kristensen i 1973 i en artikel i Sønderjysk Månedsskrift.² H. K. Kristensen beskæftigede sig overvejende med fiskeriet i de kunstige fiskedamme og de naturlige søer og vandløb. Fiskeriet i de tre store indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivso omtales derimod ikke, ej heller de tekniske anlæg, digerne og sluserne. Kristensens artikel behandlede også de enkelte fiskearter med særlig vægt på karpeavl. Disse emner vil derfor kun blive flygtigt berørt i den efterfølgende fremstilling, som især fokuserer på det organiserede fiskeris opståen, historie og de tekniske forhold omkring selve fiskeriet og ikke mindst selve de tre indsøer. Inddæmningen af havarme, vige eller nor til landbrugsformål er i 2005 indgående behandlet af Morten Stenak, også for de ældre tiders vedkommende, i bogen *De inddæmmede Landskaber*. Med hensyn til dæmningernes og slusernes konstruktion i 1500- og 1600-årene har jeg imidlertid valgt at anvende beskrivelser af anlæg, hvor der er fundet synlige fysiske levninger, som er beskrevet af Kühn 1989 og 1992, Poulsen 2003 og Eisenschmidt 2018, jf. omtalen senere i artiklen.

Den ældste og fyldigste omtale af de tekniske anlæg omhandler slusen ved Hejlsminde og skyldes arkivtegneren Søren Abildgaard. På sin rejse rundt i riget for at registrere antikvariske mindesmærker besøgte han i 1775 Hejls og omtalte Hejlsminde i sin dagbog.

Søren Abildgaards korte beskrivelse rummer nøglen til den videre undersøgelse af emnet, den skal derfor gengives her:

Hejlsminde er en vig eller fjord, som holder brakvand, men har fordem holdet sødt eller ferskt vand og var da meget fiskerig. I de tider var den smalle åbning mellem havet og søen med sluseværk afsondret fra bæltet, således at sluseportene lukkede sig, når havet rejste sig højere end indsøens ferske vand, men åbnede sig, når indsøen blev højere end havet. Der var ved sluseværket en bro til almindelig overfart, men alt dette blev med tiden forfalden og ikke holdt i stand, så at havet nu går frit ind i søen, hvorudover der nu ikke kan opholde sig ferskvandsfisk, ikke heller havfisk uden alene ål og reger, som her kaldes purrer. Sluseværket skal efter gamle folks sigende være bortskyllet for omtrent 80 års tid siden. Mundingen er omtrent 60 skridt eller et flinteskud bred, omtrent ligeså langt og har hen ved 15 alen dybt vand, men indsøens dybde er højst 3 á 4 alen undtagen i renden, hvor strømmen af åen går. Thi Aller Møllevand løber i denne sø.³

Det skal bemærkes, at Abildgaard på sin videre færd ikke omtalte indsøerne Bankel og Slivso.

Abildgaards beskrivelse blev senere brugt i en lille artikel om den forsvundne sluse i Hejlsminde, som historikeren P. Eliassen skrev i Vejle Amts Årbog i 1913.⁴

I den ældre topografiske litteratur finder man kort omtale af rigdommen på fisk i Hejlsminde, f.eks. i Erik Pontoppidans *Danske Atlas* fra 1781, der nævner Slusen "som er skyllet bort for mange år siden"⁵ og i Traps beskrivelse af Slesvig fra 1864.⁶

Flere andre lokalhistoriske forfattere har i 1900-tallet omtalt slusen i Hejlsminde,⁷ og i slutningen af århundredet også slusen ved Slivso,⁸ men ingen af dem har forbundet anlæggene med fiskeriet og den fiskerigdom, som der især ved Hejlsminde var overleveringer om. Om Bankel Sø har jeg ikke fundet nyere efterretninger om hverken fiskeriet eller de tekniske anlæg.

P. Eliassen omtalte i sin artikel Caspar Danckwerths store topografiske værk *Landesbeschreibung des Herzogthums Schleswich* fra 1652 og kartografen Johannes Mejers kort i dette.⁹ Bogens kapitel III omhandler Haderslev og Tyrstrup herreder. Her fremhæves foruden Hejls Sø tillige Haderslev Dam, Bankel Dam ved Halk og Hoptrup Dam (Slivso) som "skønne, fiskerige søer". Det bemærkelsesværdige er betegnelsen "dam", som jo er betegnelsen for et inddæmmede vandområde. Ser man på Mejers vedhæftede kort, er hver af indsøerne da også tydeligt afspærret fra havet ved en dæmning (Fig.1).

Hvor de litterære kilder giver begrænsede oplysninger om fiskeriet i de tre indsøer, er der langt flere oplysninger at hente i arkiverne. De arkivalske kilder til fiskeriets og indsøernes historie befinder sig på Rigsarkivet (RAK) og det tidligere landsarkiv i Åbenrå (RAÅ).

Haderslevhus Amtsregnskaber og ikke mindst udgiftsbilagene fra år til år er indtil 1643 den vigtigste kilde til belysning af fiskeriet. De indeholder oplysninger om: Udgifterne ved fiskeriet, oplysning om udsætning af fisk, fiskeredskaberne og deres vedligeholdelse, oversigt over de beskæftigede ved fiskeriet, udbedring af sluserne indtil 1674 samt detaljer om de ovennævnte emner, som f.eks. lønninger til embedsmænd og håndværkere. Regnskabernes detaljeringsgrad kan variere over tid, måske afhængigt af, hvilken af slottets skrivere der har indført dem.

Arkiver fra Rentekammeret og Tyske Kancelli indeholder oplysninger om: Indberetninger om fiskeriforhold, oversigt over fiskedamme og

Fig. 1. Udsnit af Johannes Mejers kort 1649 over det østlige Haderslev Amt med de tre indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivsø. Ved hver er angivet en dæmning hen over en å med et gennemløb på hver side. Mejers kortlægning er den tids mest nøjagtige. Fra Danckwerth 1652.

deres tilstand, synsforretninger, oversigtlige oplysninger, så som ændringer i administrative forhold, forpagtning, og korrespondance om disse emner.

Haderslev Østeramts Husfogedriarkiv indeholder oplysninger om fiskeriforholdene efter 1674: Indkøb og udsætning af fiskeyngel, fortegnelse over fiskesteder i hele amtet, vedligeholdelse af diger og sluser samt en righoldig korrespondance om disse emner. Kilderne ophører efter 1706.

De tre indsøer

Indsøerne ligger i tre dale, der skyder sig ind i landet fra Lillebæltskysten. De er som tunneldale gravet af smeltvandet under iskappen i den sene del af istiden. I postglacial tid trængte vandet fra Lillebælt ind i lavningerne og dannede fjorde.

Flere forhold tyder på, at både Slivsø og Hejlsminde var sejlbare for småskibe endnu i den ældre middelalder. Om Bankel haves ingen oplysninger i så henseende. Topografen Friedrich Mager argumenterede i 1930 med henvisning til Johannes Mejer for, at Hoptrup endnu omkring 1175 var en markedsplads med stor handel og skibsfart, en oplysning, jeg dog ikke har set bekræftet andetsteds.¹⁰

Der må igennem hele perioden op til ca. 1600 være foregået en vis materialeaflejring ved fjordmundingerne, især i deres sydlige del, men ikke nok til, at det har lukket fjordene, som de fleste geografiske og topografiske værker ellers påpeger.¹¹

Lukningen af fjordenes munding med dæmninger og kun et smalt gennemløb betød, at det materiale, som de tilstrømmende vandløb gennem århundreder førte med sig, aflejrede sig dels på bunden, dels langs de kunstige spærringer. Langs dæmningernes yderside har materialevandring fra Lillebælt også haft gode muligheder for at finde læ. Sedimenteringen i selve indsøerne er i vore dage tydelig i Hejlsminde, hvor store områder i søens sydlige del er tørlagt ved lavvande, mens strømmene fra Aller å, Kær Mølle å og Hejls bæk holder en rende langs nordsiden fri for tilsanding.

Indsøernes vandareal har ændret sig i tidens løb i takt med tilsandingen og for Slivsøs vedkommende tørlægningen i 1950'erne. Traps beskrivelse af Slesvig 1864 anslår arealet for Hejlsminde, Bankel og Slivsø til henholdsvis 400, 400, og 300 tønder land eller ca. 220, 220 og 165,5 ha. I Traps 1965- udgave er tallene ca. 190, 230 og 175 ha.

Ørby Hage Nor er en naturskabt lagune med et areal på ca.175 ha. Den er skabt ved oddedannelser, aflejret af havstrømmene og materiale tilført af Bejerholm bæk. Den har ikke indgået i det kongelige fiskeri og omtales ikke i amtsregnskaberne.

Hvad angår indsøernes skikkelse i 1600-tallet er vi henvist til Johannes Mejers kort fra 1649, som var samtidens bedste. Men kortets lille målestok og dets mange unøjagtigheder gør, at det ikke kan bruges til detaljerede slutninger om digernes forløb.

I munden af alle tre indsøer er der angivet en lille ø, som digerne løber hen over, og på hver side af øen synes der at være et gennemløb under diget. På et 40 år yngre kort, Jens Sørensen's kort over Lillebælt fra 1692,¹² (Fig.2) er der gengivet ét udløb, men ingen ø. I amtsregnskaberne er der ingen antydninger af, at der skulle have været mere end ét udløb fra hver af indsøerne.

Videnskabernes Selskabs Kort, som blev udgivet i 1780, er i så lille en målestok, at de ikke i sig selv er til nogen hjælp, hvad områdets topografi angår. Grundlaget for disse kort er imidlertid en serie konceptkort i målestok 1:20.000, og for Slivsø viser kortet interessante detaljer (Fig.3).

Ved Slivsø er der angivet to bygninger, "Sluusehuus", som er omtalt i dokumenterne fra ca. 1700 og senere kendt som Diernæs sluse. De

Fig. 2. Udsnit af Jens Sørensen's søkort over Lillebælt fra 1692. Afspærringen af de tre indsøer Hejlsminde, Bankel og Slivsø er tydeligt opfattet som dæmninger med gennemløb. Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 3. Udsnit af Videnskabernes Selskabs konceptkort 1:20.000 over Hoptrup sogn ca. 1780. Ved vejen sydøst for Diernæs er angivet "Sluusehuus". Det Kongelige Bibliotek.

Fig. 4. Udsnit af Udskiftningskortet over Hejls ejerlav fra 1787. Det tidligere udløb med "de gamle slusehuller" ses nederst tv. Vejens forløb må antages at følge digets placering. Rigsarkivet Åbenrå.

ser ud til at have ligget ved et tidligere gennemløb, som på kortet er reduceret til en blind vandrende. Det i 1780 eksisterende gennemløb med slusen ligger lidt længere mod øst, så området mellem de to løb kan faktisk godt have været en mindre ø. Den vej på kortet, som fører fra Diernæs og østpå mod Sønder Vilstrup, må være sammenfaldende med digets forløb hen over den gamle fjordmunding.

Desværre giver konceptkortene ikke de samme muligheder for Bankel og Hejlsminde. Munden af Bankel var i 1780 allerede så stærkt omdannet, at den ikke afviger meget fra situationen i nutiden.

For Hejlsmindes vedkommende giver udskiftningskortet fra 1787 (Fig.4) bedre oplysninger end konceptkortet. Her er angivet en ø, flankeret af et tidligere gennemløb mod sydvest, lokalt kaldet "de gamle slusehuller", og det senere gennemløb ("Ehemalige Pfortschleuse") mod nordøst. Hen over det hele markerer vejen dæmningens forløb. Gennemløbet til de gamle slusehuller adskiller øen fra Præsteholmen, som på det tidspunkt næsten var vokset sammen med det faste land mod syd.

Det billede, som Mejers kort gengav af fjordmundingerne, finder således bekræftelse i to af de yngre kort, og der er intet, der antyder, at det ikke også har været gældende for Bankels vedkommende.

Gennemløbene ligger tydeligt forskudt mod sydvest i forhold til den samlede udstrækning af digerne ved Sliv Sø og Hejlsminde. Det kan være betinget af, at der på anlægningstidspunktet allerede var sket en tilsanding i denne side af fjordmundingen, som man kunne bruge til arbejdsplads ved udgravningen til sluserne.

Dæmninger og sluser ved Sliv Sø, Bankel og Hejlsminde

Da fjordene ved Lillebælt blev inddæmmede, havde man allerede i århundreder bygget diger i Vadehavets marskområder, så teknikken var velkendt. Det er imidlertid vigtigt at huske på, at digerne ved Vadehavet og ved Lillebælt havde helt forskellige funktioner og forskellige naturgivne forudsætninger. Hvor vestkystens diger havde til formål at beskytte indvundet marskland mod oversvømmelser og ødelæggelser fra havet, så havde digerne langs Lillebælt til formål at omdanne en saltvandet fjord til en ferskvandet indsø ved at forhindre det tilløbende ferskvand i at blandes med det salte havvand.

Dæmningen over Hejlsmindes munding var godt 1 km lang, Bankel ca. 1300 m. Sliv Sø-dæmningen var hele 1600 meter lang, hvis man regner med, at den vej, som ses på kortet fra 1780, følger forløbet af dæmningen. (Fig. 3). Det har krævet titusindvis af vognlæs jord at bygge disse dæmninger. Hertil kommer det omfattende arbejde med at anlægge sluserne.

Årsagen til fraværet af kilder til selve dæmningsbyggeriet kan være de manglende regnskaber, hvor i det mindste udgifterne til håndværkerne kunne forventes at være anført. Alt håndarbejdet og transporten af jord, kvas og tømmer til dæmningen var derimod hoveriarbejde og ægtkørsler, som bønderne var forpligtet til, og som forvaltningen ikke førte regnskab med. Det var først i slutningen af 1600-tallet, at dokumenterne angav bøndernes pligter ved reparation af anlæggene.

Ved Sliv Sø blev dæmningen således lavet af indbyggerne i hele Gram herred. Ved Bankel havde indbyggerne i Øsby og Halk sogne hver en andel i reparation af dæmningen, også med håndarbejde, men arbejdet med at fylde jord omkring slusen var tillagt indbyggerne i Rise, Hviding og Rangstrup herreder.¹³ Ved Hejlsminde var samtlige undersåtter i Tyrstrup herred fra gammel tid pligtige til i givet fald at forrette de nødvendige tjenester og kørsler uden betaling.¹⁴

Uden tvivl herskede de samme betingelser, den gang dæmningerne og sluserne blev bygget.

Ud fra de oplysninger fra den sene del af 1600-årene, der findes om slusegennemløbets længde med hjørnefløje, kan det antages, at diget omkring sluserne har været ca. 25 m bredt ved foden, jf. fig. 10. Ved kronen har bredden næppe været mere end 5 m. Ligeledes med slusens proportioner som udgangspunkt kan højden over havet have været godt 1,50 m. Dybden under vandet er det umuligt at sige noget om, men man må antage, at vanddybden har været ringe, undtagen ved åernes udløb gennem fjordmundingen.

Da fjordenes inddæmning nok har været led i et samlet projekt, må man gå ud fra, at udførelsen har været ens, for så vidt som de naturgivne forhold tillod det.

Ca. 1600 blev en udbygning af fiskeriet sat i gang af amtmanden, og her fortæller regnskaberne også om omfattende anlægsarbejder ved dæmningerne og sluserne over de tre indsøer. I 1602 fik slotstømreren Claus Møller således lavet "en ny ramme (rambuk) som bruges til at slå pæle ned med ved fiskediger".¹⁵

Derefter brugte Claus Møller med sine tømrersvende 18 dage på at slå lange bøgépæle, som de først havde tilhugget, ned langs dæmningen ved Hejlsminde med et forbrug på 29 manddage.

Ved Bankel blev der arbejdet 14 dage på at slå lange pæle ned langs dæmningen, hvor der tillige med arbejde på slusen blev forbrugt 38 manddage.

Endelig blev der slået pæle ned "for grundvolden ved Slib" uden angivelse af tidsforbrug.

Det samtidige arbejde på sluserne omfattede ved Bankel udskiftning af brædder "som ganske med alle var forrådnet og fordærvet" og ved Hejlsminde ligeledes nye brædder, men også fremstilling af hængsler og søm (til sluseportene) for over 53 mark.

Regnskabernes oplysninger om fornyelser og reparationer af sluserne viser, at de allerede må have været af en vis alder i 1602. Det tømmer, der anvendtes, var af dimensioner, der ikke bare forgår i løbet af få år. Hvis vi skal gætte på tidspunktet for inddæmningen, er vi tilbage til 1580'erne og må snarest søge initiativet hos Frederik II og dronning Sophie, jf. omtalen senere.

Oplysningerne om lange pæle, der blev slået langs digerne, tyder på, at de var bygget som såkaldte *stakdiger*, i hvert fald på de mest udsatte strækninger. I sin udviklede form havde et stakdige en lodret front af

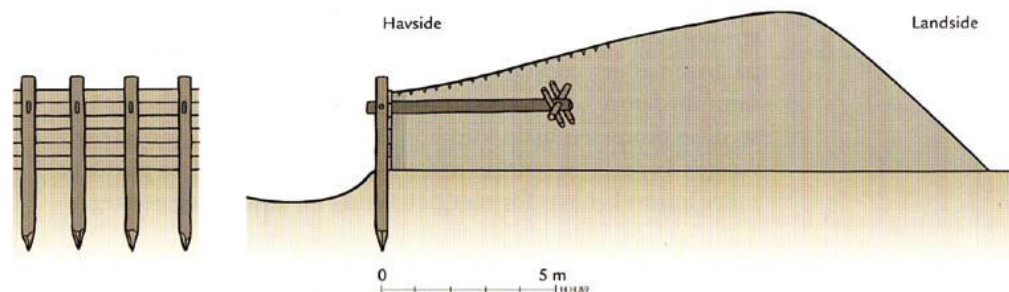

Fig. 5. Rekonstrueret front og tværsnit gennem et stakdige på Nordstrand fra ca. 1600. Efter *Det Sønderjyske Landbrugs Historie 2003*, gengivet efter H.Hammond i Kühn 1989.

kraftige pæle ud mod havet, sat med få meters mellemrum, som holdt en beklædning af vandrette brædder på plads ind mod jordsiden. I en mere primitiv udgave kan de vandrette brædder dog have været erstattet af faskiner, som var mindre holdbare. Denne løsning kan have været anvendt ved de her omtalte dæmninger. Fra havsiden har fronten set ud som et bolværk i en højde af 1-2 meter over vandet. Pælene kunne i toppen være forankret af lange, gennemstukne tømmerstokke, som igen var forankret i digets jordfyld med mindre, tværgående træstokke.¹⁶ (Fig.5). Til at stabilisere digets jordmasser blev der anvendt umådelige mængder af grene og kvas, som i form af ruller eller faskiner indgik i digefylden.¹⁷ (Fig. 6). Konstruktionen kan have lignet den, som i 2013-14

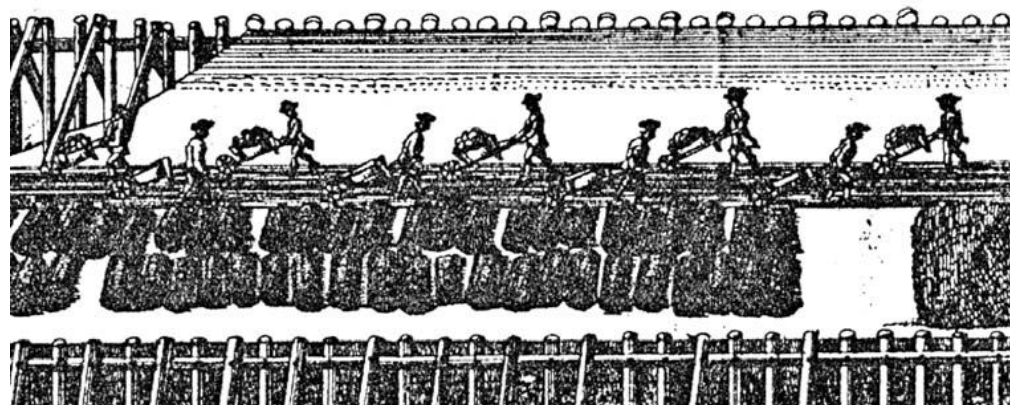

Fig. 6. Bygning af dige, 1700-tallet. Pælene langs kanterne og bundterne af faskiner tyder på, at der er tale om et stakdige. Hunrichs 1770.

blev udgravet på et afsnit af den 200 m lange vejdæmning over ådalen ved Gram slot i dæmningens udviklede fase fra 1453 og senere, hvor der også i fasen fra 1453 er vidnesbyrd om faskiner mellem pælene.¹⁸

Stakdigerne blev især bygget i sidste halvdel af 1500-tallet, men de blev efterhånden opgivet i løbet af 1600-årene, dels på grund af deres enorme forbrug af træ og kvas, dels fordi den lodrette front mod havet viste sig meget mere sårbar mod storme og oversvømmelser end de skrå digefronter, der efterhånden kom i brug.¹⁹ Jordmaterialet må tænkes at være ført fra udgravningsstederne på hestevogn til selve digerne, hvor det sidste stykke af transporten nok er foregået på bærebør ligesom ved vadehavsdigerne. Til forskel fra de sidstnævnte, hvor klægtørven kunne skæres forholdsvis tæt ved byggepladsen, ved vi intet om det materiale, der indgik i indsøernes diger. Engtørv kunne måske være en mulighed.

Sluser

Betegnelsen "sluse" dækker en række forskellige indretninger, der alle har det til fælles, at et lukke regulerer vandets passage gennem en skakt eller et kammer. Udtrykket bruges både om stigborde og stemværker, der kan hæves eller sænkes, sådan som vi kender det fra mølle- og fiskedamme, men også om kammersluser i kanaler, som giver fartøjer mulighed for at sejle fra ét vandniveau til et andet. Det kan også betegne en tophængt luge i et lille overdækket vandløb gennem et dige, som presses op indefra, når vandstanden bliver for høj.

Både amtsregnskaberne, Søren Abildgaards beskrivelse af Hejlsminde samt udskiftningskortet over Hejls fortæller imidlertid, at det var *portsluser*, som åbnede sig automatisk ved lavvande og lukkede sig igen ved højvande. I den sidste del af 1600-tallet dog kombineret med stigborde.

Fig. 7. Tegningen viser princippet i en sluseport med skævt ophæng. Brahm's 1755, Tpl. III.

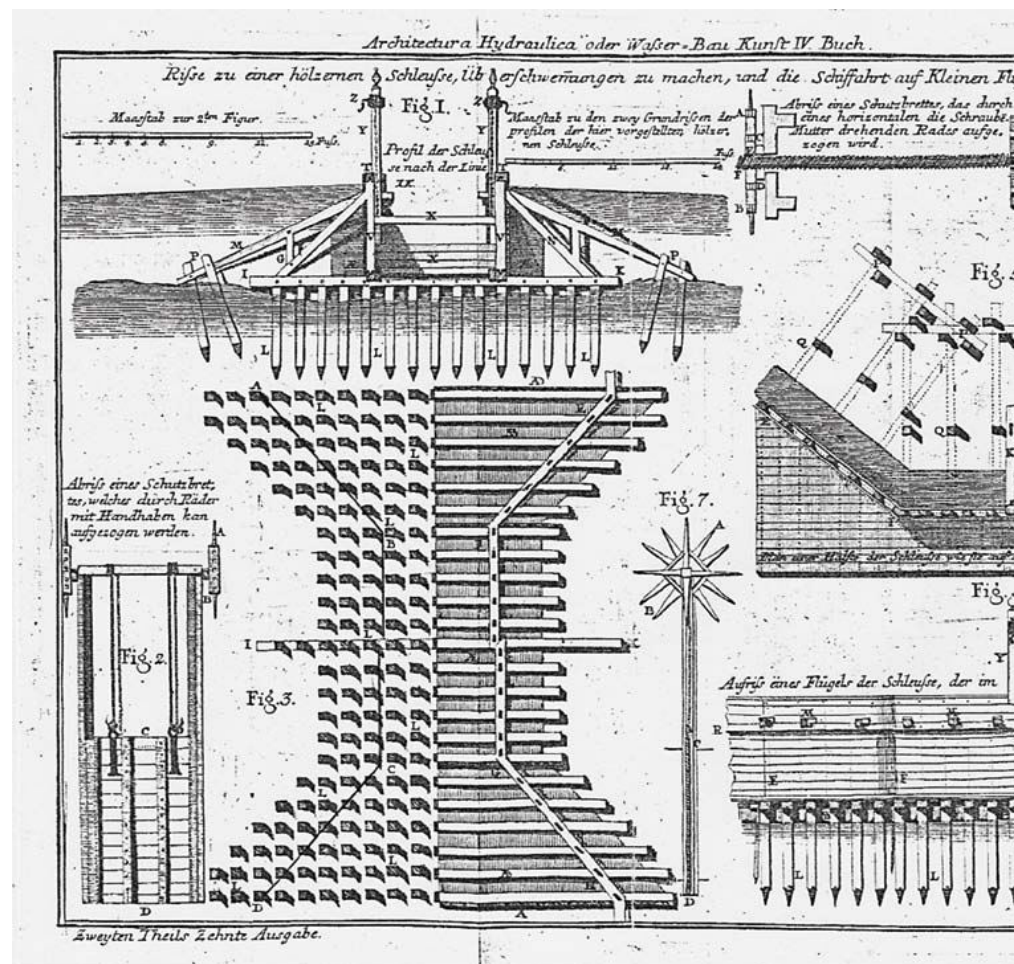
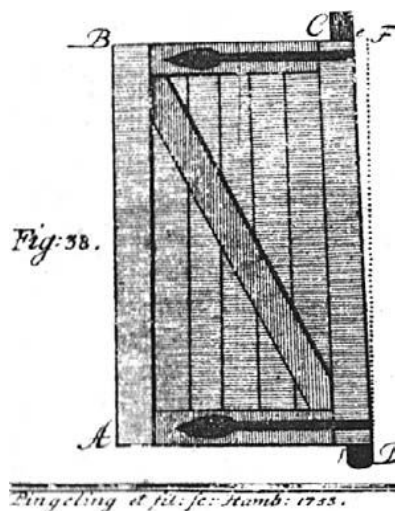

Fig. 8. Grundplan af bunden af en lille sluse (med stigbordslukning). Bélidor 1769.

Princippet i den automatiske lukning er enkelt: Slusen består af to sidehængte portfløje, som mødes mod et anslag i en stump vinkel. Fløjene har et skævt ophæng, så de lukker i af sig selv, medmindre vandet bagfra presser dem op. Selve gennemløbet er en skakt med tragtformede udvidelser. (Fig. 7-8).

Desværre har det ikke været muligt at skaffe samtidige billeder af portsluser som de omtalte. De her viste gengivelser er fra midten og sidste halvdel af 1700-årene.²⁰

Det krævede stor erfaring og dygtighed at bygge en sluse. I årene omkring 1600 blev arbejdet ledet af Claus Møller, slotstømreren på Haderslevhus.

Når man skulle lave tømmerarbejdet i indsøernes udløb, måtte man fylde en jordvold op omkring byggepladsen og pumpe vandet væk.

Noget af det vigtigste var bunden af slusen. Den måtte ikke ligge for højt eller for lavt i forhold til bunden af det naturlige udløb, og først og fremmest skulle den være fuldstændig vandtæt og fast forankret i undergrunden. Hvis vandet kunne grave sig ind under bunden, skulle der ikke megen strøm til, før den blev ødelagt. På planen over bunden af en lille sluse som den på fig. 8 er bunden fastgjort til 320 nedrammede pæle af 4-5 meters længde. Ovenpå er der lagt bjælker og planker. Der var normalt passage over slusegennemløbet i form af en bro (Fig. 9).

På grundlag af nogle af regnskaberne fra sidste halvdel af 1600-årene kan slusen ved Hejlsminde, og vist også ved Sliv Sø, beregnes til at have haft et gennemløb på ca. 15 meter i længden plus de tragtformede indløb i hver ende på ca. 4,50 m, dvs. at gennemløbets samlede længde var omkring 24 meter. Ud fra specifikationerne på brotømmeret må gennemløbets bredde have været knap 10 meter. Gennemløbet synes at have været delt i to løb med en skillevæg i midten, og for enden af

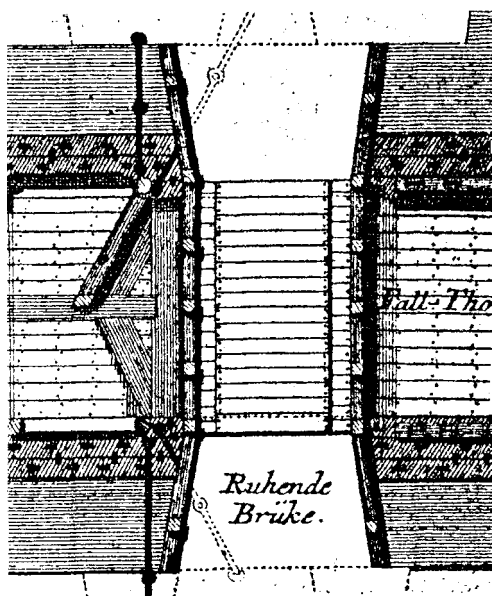

Fig. 9. Grundplan fra 1769 af en lille portsluse med en bro over. Portfløjene og deres anlæg ses til venstre for broen. Béliidor 1769.

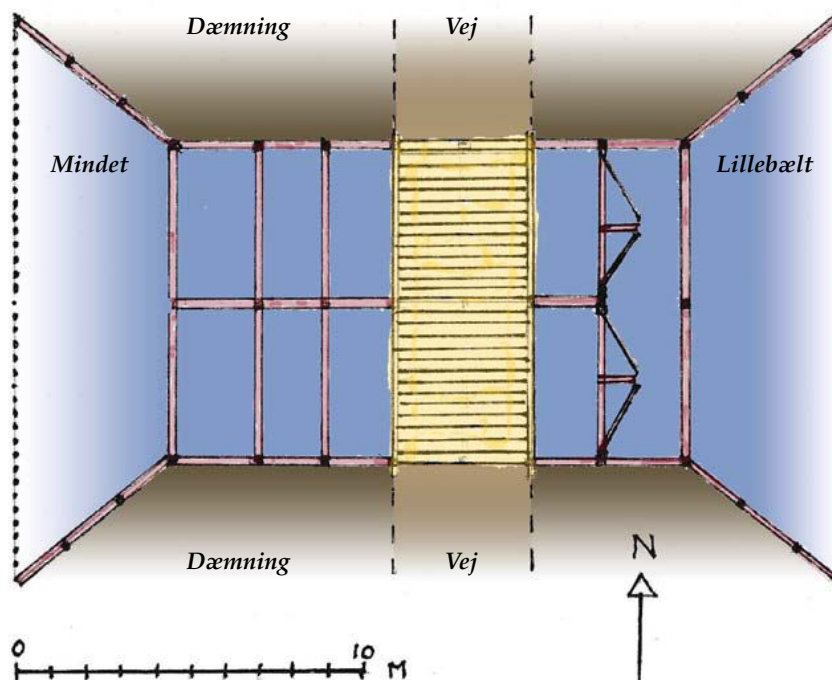

Fig. 10. Rekonstrueret forenklet grundplan af slusen ved Hejlsminde i 2. halvdel af 1600-tallet. Slusens proportioner bygger på regnskaber over tømmer fra 1674, 1685 og 1692. Tegning af Henning Nielsen.

hvert løb har der siddet en tofløjet sluseport på kraftige hængsler. Hver portfløj har haft en bredde på ca. 2 meter (Fig. 10). Gennemløbets dybde er usikker, men den synes ud fra specifikationerne til slusen fra 1706 at have været 3 meter under daglig vandstand. Broen over udløbet var knap 4 meter bred.²¹

Sluserne var sårbare konstruktioner, og de måtte til stadighed tilses og repareres, ligesom højvande og stormflod kunne være ødelæggende for dem. Både i 1614 og i 1616 blev alle tre sluser alvorligt beskadiget og måtte repareres med tømmer og jernværk.

Værst gik det i 1616 ud over slusen ved Hejlsminde, som måtte genopbygges fra grunden. Hertil blev der brugt 416 alen (258 m) tømmer og brædder, som ladegårdsfoged Thae me von Minden på Fovslet måtte lade udsave i skovene ved Fovslet. Ydermere måtte der fra Stenderupskovene saves 376 alen (233 m) tømmer.

For genopbygningen stod slottets tømmermand Henrich Kutscher og hans otte tømrersvende, som med en enkelt undtagelse arbejdede mellem 50 og 63 dage på slusen og lagde nyt grundværk og byggede en ny sluse. I alt medgik der hertil 422 manddage, og tømmerarbejdet kostede 246 rigsdaler og 12 skilling.

Endelig måtte grovsmed Thomas Weddersen fremstille jernbeslag, hængsler, søm og spigre til Hejlsminde og Slivsø samt jernbeslag og tilbehør til to nye pumper (til tørlægning af arbejdsområdet) for 318 rigsdaler og 10 skilling.

Bankel sluse ser ud til at være sluppet noget billigere. Her blev blot udsavet planker og tømmer for 4 rigsdaler og 12 skilling, og reparationsarbejdet kunne klares af to tømmerkarle i ti dage. Det arbejde og de ægtkørsler, som bønderne skulle udføre, er som sædvanligt ikke angivet.

Sluserne måtte repareres eller nybygges mange gange i løbet af 1600-årene. Deres størrelse og konstruktion kan have ændret sig undervejs, uden at det fremgår af regnskaberne. De bedste eksempler på sådanne forandringer får man fra slutningen af århundredet, hvor der f.eks. omtales stigbord og en ålekiste ved slusen ved Hejlsminde, som ikke optræder i de ældre regnskaber.

Det tidlige fiskeri i Haderslev amt ²²

Rettighederne til at drive fiskeri og organisering af fiskeri kan dokumenteres så langt tilbage, som de skriftlige kilder rækker. Rettighederne til ferskvandsfiskeri lå hos de jordbesiddere, på hvis ejendomme søer, vandhuller og vandløb fandtes. Middelalderens store anlægsaktivitet med vandmøller, opstemmede mølledamme og borge med voldgrave skabte rige muligheder for at udsætte ferskvandsfisk, blandt hvilke karperne er de mest kendte. Også kunstige damme og opstemmede søer samt ålekister blev anlagt i stor stil.²³ Fiskerettighederne kunne udlejes eller bortforpagtes mod årlige afgifter i naturalier eller penge. Ejerne af fiskerettighederne var, foruden kongen og kirken, verdslige og kirkelige stormænd. Fiskerettighederne blev forsvaret nidkært, og i de skriftlige kilder er der mange eksempler på retsstridigheder om overtrædelser af dem, om naboer, der følte sig forulempet af opstemninger eller fiskeindretninger. Skadevolderen var som hovedregel hjemfalden til straf i form af bøder og erstatning til den skadelidte.²⁴

Med visse indskrænkninger synes fiskeri fra både på åbent hav at have været frit for enhver. Forstranden derimod, også langs bugter og

fjorde, tilhørte efter Jyske Lovs bestemmelser kongen, som var den eneste, der var berettiget til at afspærre en fjord eller udløbet af et vandløb.²⁵ Fiskeriet i en bræmme langs stranden var også kongens rettinghed. Dette blev bl.a. udnyttet ved ålefiskeriet ved Stenderuphage, som foregik med åluser tre måneder hvert år, ligesom regnskaberne også fortæller om indkøb af sildegarn (heringarn).

De tidligste oplysninger om Haderslev amt drejer sig om biskoppen af Slesvig. Som en af de største jordejere ejede han også en række fiskerier, dvs. fiskedamme af forskellig art. I Slesvigbispens Jordebog fra 1462,²⁶ som opregner indtægterne fra hans talrige besiddelser i hele hertugdømmet, nævnes blandt andet en fiskedam i Diernæs i Hoptrup sogn, et fiskeri ved Vedbøl i Vedsted samt en laksegård ved Kolding og et fiskeri i Hjerndrup. Fra Bjert og Stenderup modtog han årligt i tiende hhv. 1 og 2 tønder ål.²⁷

Til de enkelte len rundt om i landet var der knyttet en fisker, det samme kunne være tilfældet på de større godser. Fiskeren tog rundt på skift til de forskellige ferske søer og damme med sine hjælpere og fiskede, udsatte fiskeyngel og sørgede for søernes og dammenes vedligeholdelse. Andre havde naturligvis ikke lov til at fiske i disse søer og damme.

Også til Haderslevhus og Tørring len var der knyttet en fisker, som arbejdede for lensmanden.

Det ældste, bevarede lensregnskab fra 1524 nævner blandt de ansatte ved "Hadersleue Borch" en "vyscher", som får 2 mark i vinterløn, hvad der kunne tyde på, at fiskeriet foregik i efterårs- og vintermånederne. Desværre ses det ikke, om hans arbejde har strakt sig ud over slottets og byens snævre område, dvs. slotsgravene og Haderslev Dam.

Lidt flere oplysninger giver udgiftsregnskaberne for 1531, 1542 og 1543. I regnskabet for 1531 omtales en fisker med det fremmedartede navn Cyriacus, som 14 gange dette år får udbetalt penge til vod, garn og liner, som købes hos "Detliff rebslager". Han assisteres af en medhjælp ("vysher knecht"), som får 2 mark i løn.

Garn, ruser og vod måtte fornys med korte mellemrum. 10 år senere var det da også stadig udgifter af denne art, fiskeren Cyriacus fik penge til. I regnskabsåret 1541-42 nævnes en udgift på 10 mark for brasengarn, toggergarn og en ruse. Det var mere, end hvad fiskeren selv fik i årsløn. Cyriacus nævnes ikke selv i lønningsregistret, derimod nævnes en "Miekell vischer", som fik 8 mark i årsløn, og hans medhjælper "Nels vischer knecht", som tjente 6 mark om året. Fra Haderslevhus lønnedes også en fisker ved Tørring, som oppebar 6 mark.

Fra Hertug Hans' tid i perioden 1544-1580 foreligger der ingen fiske-regnskaber for Haderslev og Tørning amter, men der blev naturligvis fisket alligevel. I fortegnelserne fra Hertugens hofordning og over hof-folk omtales der da også en fisker i 1544, 1556, 1566 og 1575.²⁸

På grund af manglende amtsregnskaber indtil 1595 er der ingen skriftlige vidnesbyrd om, hvilke tiltag der blev gjort for at forbedre fi-skeriet i amtet. De nærmest følgende år indtil år 1600 viser kun udgifter "till Slottens behoff".²⁹

Kongens fiskeri 1580-1674

Da Hertug Hans døde i 1580, overtog Frederik II Haderslev og Tørning len, og der gik et par år, inden kongen begyndte at bruge Hansborg slot, der først blev færdigbygget i 1585. Fra 1583 og frem til kongens død i april 1588 ser vi imidlertid gentagne ophold fra 2-6 ugers varighed på slottet ud over kortere ophold, når kongen var på gennemrejse. De læn-gere ophold fandt fortrinsvis sted i vintermånederne mellem november og februar.³⁰

Det kongelige følge omfattede ikke blot den kongelige familie, men hoffet, kancelliet, drabanter, en stor stab af adelige hofjunkere og kam-merjomfruer og deres tjenestefolk og evt. fyrstelige eller adelige gæster, gesandter og *deres* tjenestefolk, i alt som regel flere hundrede personer.³¹ Kongens langvarige ophold med dronning Sophie og hele hoffet må have stillet væsentligt større krav til slotshusholdningen om fremskaf-felse af levnedsmidler end fyrstehoffet under Hertug Hans. En af mu-lighederne var at supplere kødretterne med ferskvandsfisk, som oveni købet var en eftertragtet spise.

Endnu større blev kravene, når kongen holdt gæstebud på slottet. I 1583 indkaldte Frederik II eksempelvis 21 navngivne adelsmænd, som skulle stille på slottet d. 26. juni med gods og tjenere for at opvarte kongen og hans svigerfader, hertug Ulrich III af Mecklenburg, og nogle andre fremmede herrer. Disse gæster mødte naturligvis også op med et talrigt følge, som skulle bespises.

I 1583 opholdt kongeparret sig sammenlagt 95 dage på slottet fordelt på fem perioder af 2-4 ugers varighed. I juli og august 1583 var de på Haderslevhus, hvor dronning Sophie nedkom med prins Hans, som også blev døbt i Haderslev. I den anledning fik de igen besøg af dron-ningens forældre, hertug Ulrik og hertuginde Elisabeth, samt hertug Sigismund August af Mecklenburg med følge. Ved store gæstebud som

dåben af en prins var det enorme mængder af fødevarer, der skulle til-vejebringes og bestilles i forvejen. Jeg har ikke fundet oplysninger om dåbsfesten i Haderslev, men ved kongens afholdelse af prinsesse An-nas dåb i januar 1574 på Skanderborg slot, en af hans andre foretrukne residenser, var der inviteret 150 gæster med tjenestefolk.³² Ved sådanne begivenheder måtte rigets lensmænd dog fremskaffe størstedelen af de fødevarer, der blev fortæret.

Det synes naturligt, hvis kong Frederik II og dronning Sophie, der begge var stærke og handlekraftige personligheder, og som helt ned i detaljen interesserede sig for hofhusholdningen, tog initiativ til en for-bedring af det ferskvandsfiskeri i omegnen af Haderslev, som skulle være med til at skaffe mad på bordet, når den kongelige familie og hele hoffet opholdt sig på slottet. Desværre har vi ingen sikre vidnes-byrd herom, hvad Haderslevhus angår. Et fingerpeg om kongeparrets interesse for fiskeri får vi dog fra andre kilder. Således blev der 1577-78 foretaget omfattende entreprenørarbejder med anlæg af fiskedamme ved Teglstrup Hegn i Kronborg len for kongens egne midler under le-delse af Valentin von Spangenberg, der også i de følgende år havde op-synet med dammenes vedligeholdelse.³³ Fiskeriet blev drevet rationelt med fiskemestre.

Da kong Frederik døde i foråret 1588, fik enkedronning Sophie Nykø-bing Falster slot med tilliggende som enkesæde. Af dronningens brev-bøger ses det, at hun allerede i efteråret 1588 sendte en digemester til Falster for at undersøge, om der var noget sted, der egnede sig til fiske-søer og fiskedamme, ligesom hun antog en mand til at rense de gamle damme, i hvilke der skulle sættes fisk til foråret. To år senere skrev hun under et ophold på Koldinghus til lensmanden på Nykøbing slot, at "han skal lade Claus Møller (slotstømreren på Haderslevhus) vise, om der findes noget sted på Falster, hvor stranden løber op (i en bugt) så man i fremtiden kan inddæmme den og lave ferske søer. Herom skal han siden indberette til enkedronningen."³⁴ Ideen om at inddæmme de tre fjorde ved Lillebælt har næppe været fremmed for kongeparret, og inddragelsen af slotstømreren fra Haderslev tyder på, at han har haft erfaring hermed allerede i 1590.

De første år efter Frederik II's død var præget af stridigheder mellem enkedronning Sophie, rigsrådet og den umyndige kong Christian IV om arvedelingen af hertugdømmerne, og der var stort set ikke kongeligt ophold på Haderslevhus de følgende år, og da kun få dage ad gangen.

I 1593 overtog Christian IV regeringen i hertugdømmerne, og samme år blev Gert Rantzau udnævnt til amtmand i Haderslevhus amt. Gert Rantzau havde 1584-1590 været lensmand i Kronborg len. I 1598 blev Gert Rantzau ydermere statholder over hertugdømmerne.³⁵ (Fig. 11).

I 1597 indtraf en af de begivenheder, som skulle udfordre slotsforvaltningens evne til at skaffe fødemidler, nemlig den store hoflejr i anledning af Christian IV's bryllup med Anna Cathrine af Brandenburg d. 27. november.³⁶ Selv om størstedelen af forsyningerne blev skaffet udefra, jf. ovenfor, var begivenheden alligevel en stor belastning for slotsforvaltningen. Forberedelserne til brylluppet og gæstebuddet indebar, at kongen med sin mor, enkedronning Sophie, opholdt sig på Haderslevhus i 18 uger. Enkedronningen ankom allerede i begyndelsen af oktober og rejste først tilbage til Falster i slutningen af januar det følgende år med tjenere og gods. Kong Christian selv ankom d. 19. oktober 1597 og var på slottet indtil udgangen af marts 1598, kun afbrudt af en uge på Koldinghus. Den 1. april afrejste han med "gemalinde, de unge herrer og hele hoflejren."³⁷

Fig.11. Gert Rantzau.
Amtmand i Haderslevhus
amt fra 1593 og Statholder
over Slesvig 1598-1627.
Det Kongelige Bibliotek.

Set i lyset af dette var det næppe en tilfældighed, at der året efter skete ændringer i organiseringen og udbygningen af fiskeriet i amtet. I amtsregnskabet 1599-1600 blev der oprettet en ny udgiftspost med en bemærkning om, at eftersom Kongelig Majestæt ikke holdt en særlig fisker med fiskeredskaber her ved slottet, som det ellers var tilfældet ved andre af hans majestæts slotte, til at tage vare på at fiske og vedligeholde fiskeparkerne, mens lensmanden måtte gøre det ved sin egen fisker, og da der måtte holdes fiskeredskaber her ligesom ved andre slotte, som hans majestæt holdt hoflejr i, så fandtes det nødvendigt, at denne omkostning blev ført kongen til regnskab og ikke lensmanden.³⁸ Dvs. at der oprettedes en ny stilling som fiskemester på kongens bekostning.

Fra 1600 og frem kan der følges en række årlige udgiftsposter i forbindelse med fiskeriet, så som reparation af fiskeredskaber og fiskeindretninger. Hejlsminde, Bankel og Slivsø, der ikke tidligere havde været nævnt i regnskaberne, optræder nu med omtale af en række arbejder i forbindelse med dæmningerne og sluserne.

I 1609 var Haderslevhus atter ramme om en kongelig fødsel og barndåb, da dronning Anna Cathrine nedkom med prins Frederik (III). Da tilbragte kongeparret og hoffet marts måned på slottet og senere, i maj måned, godt to uger i anledning af prinsens dåb med indbudte gæster.

Derefter fulgte fra 1610 en årrække, hvor kongen enten slet ikke, eller også kun et par uger om året, kom på slottet. Aktiviteterne foregik nu på det nyombyggede Koldinghus og ses bl.a. af, at amtmand Gert Rantzau i november 1616 fik ordre til at skaffe ferske fisk i Haderslevhus amt og føre dem til Koldinghus.

I august 1627 skulle der ligeledes skaffes bl.a. ferskvandsfisk fra Haderslev til kongens søster Augusta under hendes ophold på Koldinghus.

Naturligvis havde Koldinghus amt også ferske fiskesøer og slottet sin egen fiskemester, men kapaciteten ser ikke ud til at kunne måle sig med den i Haderslev amt. Et sidste eksempel taler for sig selv: På Koldinghus måtte fiskemesteren i 1667 bede sin kollega i Haderslev om at sende ham først 55 karper og siden 400 karusser, derefter 50 karper, 60 brasen, 60 gedder og 30 aborrer, "eftersom Hs Kgl. Høyhed er i morgen hid til Coldinghus forventendes, og så mangel fersk fisk, som til udspisningen nødig decideres, her på stæden ikke kan bekommes..."³⁹

Fra 1635 til 1640 benyttede Christian IV Haderslevhus til vinterophold af 6-14 ugers varighed inden for perioderne november til januar. I 1643 opholdt han sig på slottet godt en måned i oktober-november, kun to uger før Lennart Torstenssons hær marcherede op gennem Slesvig-

Holsten og besatte Jylland. Haderslevhus brændte under svenskernes besættelse i 1644 og blev aldrig genopført.

1600-årenes mange krige, som i særlig grad hjemsøgte Syd- og Sønderjylland, var katastrofale, ikke blot for befolkningen, men også for det kongelige fiskeri og de inddæmmede søer.

Under Kejserkrigen 1627-29 opslog fyrst Torquato Conti vinterkvarter i Haderslev by og i omegnen. Ved fredsslutningen i 1629 var byen brændt, egnen ribbet for alt og befolkningen udplyndret og udmarvet. Besættelsestropperne fjernede og bortførte også alt metal. Det gjaldt også for sluserne. I en indberetning over krigsskaderne hedder det: "Heilsminde er for størstedelen udbrudt, alt jernværk, hængsler og bolte er afbrækket og væk. Bankel-sluse og Slieb-sluse er fuldstændig udbrudt, træ og jernværk er helt væk". Fiskerhuset i Haderslev var også "aldeles nedbrudt" og blev først genopført i 1633.⁴⁰

Torstenssonkrigens ødelæggelser 1643-45 synes ikke at have påvirket fiskeriet i samme omfang, som Kejserkrigen havde gjort, og det ser ud til, at fiskeriet var i god gænge i fyrreterne og halvtredserne.⁴¹ Glæden skulle blive kortvarig. I 1657 kom svenskerne. Da den svenske hær i oktober 1657 havde indtaget Frederiksodde (Fredericia) og koncentreret hovedstyrken dér, udnyttede man den hårde frost, der satte ind ved juletid, til at føre tropperne over isen på Lillebælt til Fyn. I løbet af januar blev de ca. 3000 mand fodfolk og 9000 ryttere med deres heste gradvist koncentreret langs kysten mellem Kolding og Haderslev, hvor indbyggerne måtte sørge for deres forplejning, indtil rytteriet og et mindre antal infanterister den 30. januar gik over isen fra Hejlsminde, mens resten af fodfolket gik over fra Stenderuphage. Virkningerne af den svenske hærs ophold på egnen efterfulgt af de polske og brandenburgske "hjelpeetroppers" huseren er velkendt: Området var sat tilbage i udvikling i flere generationer.

For de tre store indsøer betød det, at digerne og sluserne lå gennembrudte og ødelagte hen, vandet var salt eller brakt, og der blev ikke fisket i de næste 16 år. Også fiskeriet i amtets mange mindre fiskesøer og damme var ødelagt.⁴²

Da svenskekrigens ødelæggelser dannede et brud i fiskeriets udvikling, er det naturligt at standse op her og i stedet se på selve fiskeriet og dets organisation.

Fiskeriet

I fiskedammene og småsøerne var fiskeriet først og fremmest baseret på karper og karusser, der indkøbtes som yngel i f.eks. Flensborg eller Mohrkirchen (Mårkær i Angel) og udsattes i dammene for senere at blive omsat i andre damme og søer, indtil de var fangstmodne.⁴³ I de større søer som Jels søerne og Haderslev dam blev der udsat brasen, sandart og hork.

Det er dårligt belyst, hvilke fisk man fiskede efter i de tre indsøer. En indberetning fra 1697 nævner arterne: Brasen, gedde, aborre, hork, løje, ål, "spohlsolen" (?), sandart, grundling.⁴⁴

Flere af de nævnte arter betragtes jo ikke i dag som spise fisk, men den gang var de højt værdsatte.

I en fortegnelse fra 1643 over amtets fiskesøer og damme siges det om de *store* fiskesøer, som ud over de tre indsøer også omfattede Haderslev dam, Vedbøl sø, de tre Vedstedsøer, Pamhule sø, Jels søerne og Varming sø, at her "findes adskillige slags fisk udi"⁴⁵. I Hejlsminde og Sliv sø er der ikke efterretninger om udsætning af fiskeyngel, men i Bankel sø, som er noteret for udsætning i marts 1636 og i februar 1655 for 10 tønner brasen. I 1643 var der udsat 3740 brasen, 100 sandarter og 1 tønne kulbars i Bankel sø.⁴⁶

At ål spillede en rolle i fiskeriet, ses af omtalen af ålekister, som sad ved sluserne og tog blankålene, når de trak nedstrøms i efteråret, f.eks. ved Hejlsminde og Haderslev dam. Måske kan nogle af de ruser, der jævnlige indkøbtes, være brugt til ålefiskeri i indsøerne. En selvstændig rolle spillede ålefiskeriet ud for kysten ved Stenderuphage, som imidlertid falder uden for rammerne af denne artikel.

Hvornår og hvordan fiskeriet foregik, kan kun indirekte udledes af fiskeregnskabernes oplysninger. Mens der er fyldige oplysninger om selve fiskeredskaberne, så er det kun sporadisk, hvad der meddeles om tidspunkterne for fiskeriet og hvilke redskaber, der blev anvendt til de enkelte fiskearter.

Der eksisterede ikke egentlige fredningsperioder for fiskene. Der blev fisket, når slotsforvaltningen havde behov for det. Alligevel må vi antage, at der er sket en regulering af fangsterne for at undgå overfiskning, noget der kendes i Holsten i 1400-tallet.⁴⁷ Det kunne gøres ved at bruge garn med forskellige maskestørrelser, tilpasset de fisk, man ønskede at fange. Regnskaberne opremser forskellige navne på garn, der købtes hos rebslageren, f.eks. brasengarn, sildegarn og smerlingruser.

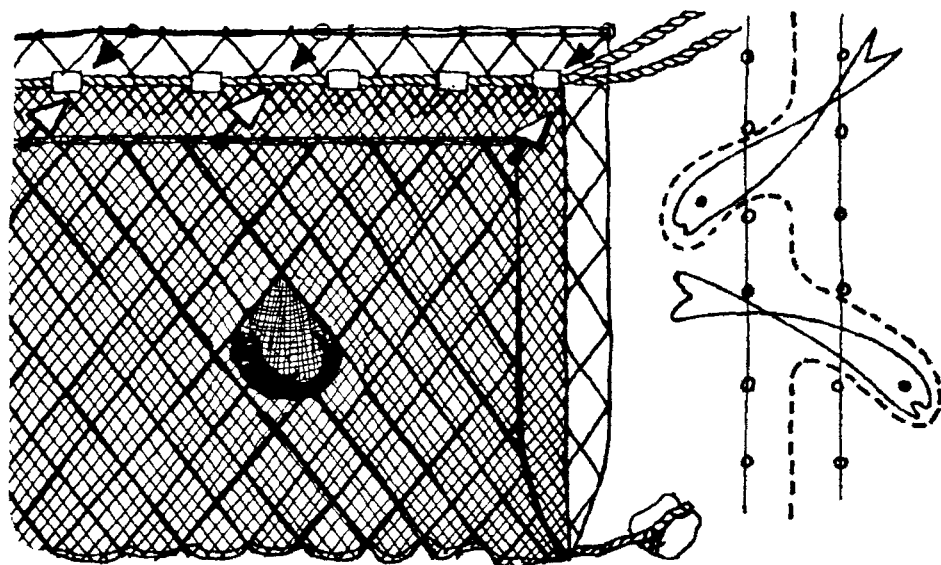

Fig.12. Toggergarn. Toggeren er et sættegarn med to eller tre duge, af hvilke de yderste har større masker end det midterste. Når fisken svømmer igennem ydergarnet, fanges den som i en pose af det tætmaskede løse indergarn. Toggergarnet nævnes i Haderslevhus amtsregnskab allerede tidligt i 1500-tallet. Efter Højrup 1975.

Til armene på voddene kunne også bruges flere forskellige garntyper, fx omtales "dichtergarn" og "flommengarn". I andre sammenhænge er nævnt "engegarn" og "viidegarn", der formodentlig hentyder til maskestørrelsen på garnet.⁴⁸

Et af de meget brugte garn var toggergarnet, som omtales flere gange i midten af 1600-årene. Toggergarnet eller tokeren kendes i Holsten tilbage fra 1400-årene og nævnes i de tidlige Haderslevregnskaber i 1541-42. Toggeren er et sættegarn med tre lag duge, af hvilke den midterste dug har mindre masker end de yderste. Når en fisk svømmer ind i den stormaskede yderdug, fanges den ind gennem midterdugen, så fisken hænger fast.⁴⁹ (Fig.12).

Ketsjerne eller breglerne måtte hyppigt udskiftes. De blev vel især brugt, når fisken skulle tages i hyttegarn eller hyttefade, eller flyttes fra et sted til et andet. Bøjlen kunne være både af træ og af jern og åbningen cirkulær eller halvcirkelformet. I 1653 leverede rebslager Michel Krestensen 20 bregler, og i løbet af 1655 fik Lukas fisker leveret i alt 11 bregler i hhv. maj og november-december måned.

I de store søer var det vigtigste fiskeredskab *voddet*. Et vod er et stort træknet, som består af fangsækken, kalven (ty: Hame) og de to fløje eller arme på hver side af fangsækkens åbning (Fig. 13). Hver arm var altid sammensat af fire garn. Armenes overkant holdtes oppe af træstykker, mens underkanten tyngedes ned af sten eller blystykker. For enden af armene var der anbragt en træstang, hælstagen, som var forsynet med en jernspids, og på hvis midte der var fastgjort en lang vodline, som brugtes til udsætning fra bådene og til indhaling ved hjælp af en vinde eller vindsel.

Der skelnedes mellem "det lille vod" kaldet sommervod og "det store vod", som også kaldtes vintervod. En besigtigelse af fiskeredskaberne fra 1674 giver en ide om voddenes størrelse:

"Et lille gammelt sommervod, hver side 18 favne lang (33,90 m) med to bastliner på hver side, hver line 24 favne (45,20 m)". Kalven og dens længde omtales ikke.

"Et stort vod, lang på hver side eller arm 90 favne (169,50 m) og dyb: 6 favne (11,30 m) og kalven dertil lang: 9 favne (16,95 m). Dertil en 64 favne line (120,50 m) som er brugelig og 76 favne line (143,10 m), forrådnetsnet, 2 hæltove, hver 9 favne (16,95 m), 2 hælstager med jernpigge på, 96 favne rekliner (?) (180,77 m), 2 rulleger (vindsler?), 2 både, 6 år gamle, næsten ganske ubrugelige".⁵⁰

Til voddet brugtes 2 store åbne både, hvis bageste ende næsten var helt optaget af det opdyngede net og i midten forsynet med en vinde til at trække linerne ind med.⁵¹ Bådene nævnes i sammenhæng med det store vod. De havde en levetid på 5-6 år, da de var udsat for kraftigt slid, både fra selve fiskeriet og de mange vogntransporter fra fisker-

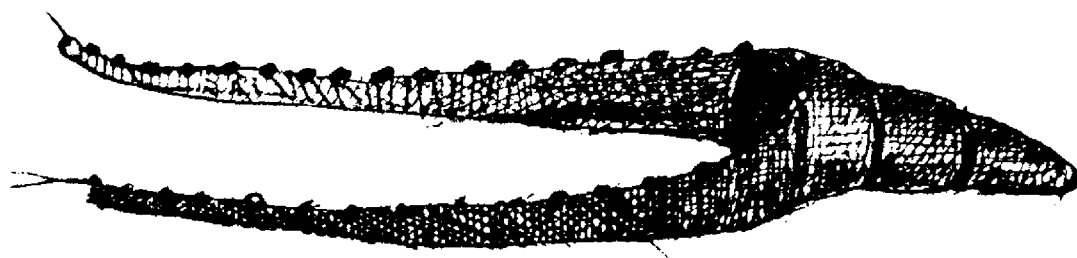

Fig.13. Vod. Den ældste tegning af et vod er fra 1832 af et pulsvod fra Limfjorden. Voddet må have haft en lighed med det, der blev brugt på de tre indsoer i 1600-tallet, blot var det sidstnævnte langt større. Efter Rasmussen 1975.

huset i Haderslev ud til fiskestederne. Reparationer nævnes jævnligt i regnskaberne, fx i 1656-57, hvor der var en udgift på 6 mark og 2 skilling til en fiskerbåd og 10 mark og 5 skilling til to andre fiskerbåde. Der anvendtes naturligvis også både i de mindre søer.

I 1983 blev der fundet og udgravet rester af en båd på nordsiden af øen Lindholm i Slivsø. Båden var en ca. 6 m lang, 2 m bred, klinkbygget robåd, med spanter og stævne af eg og planker af bøg. Båden havde tilspidsende stævne. En c-14 datering viser, at båden blev bygget ca. 1634.⁵² (Fig. 14). Bådens datering er interessant, fordi den falder inden for den periode, hvor kongen havde eneret på fiskeri i de tre indsøer. Selv om forbuddet mod uautoriseret fiskeri næppe har kunnet håndhæves slavisk, især fordi indsøerne lå langt væk fra almindelig bebyggelse, så kan muligheden for, at den fundne båd har hørt til det kongelige fiskeri, ikke afvises.

I 1995 blev en ca. 7 meter lang båd, ligeledes klinkbygget, udgravet i en anden del af Slivsø. Den er ikke dateret, men kan måske ligeledes sættes i forbindelse med det kongelige fiskeri.⁵³

Et iøjnefaldende træk i regnskaberne er, at der intetsteds omtales redskaber til krogfiskeri. Fiskeri med kroge synes at have været ret almindeligt i Holsten, hvor indkøb af fiskekroge og liner omtales i 1400-årene.⁵⁴ Ej heller fiskelystre til ålefangst findes omtalt. I Haderslev amt ser det ud til, at det kongelige fiskeri udelukkende blev drevet med garn, ruser og vod.

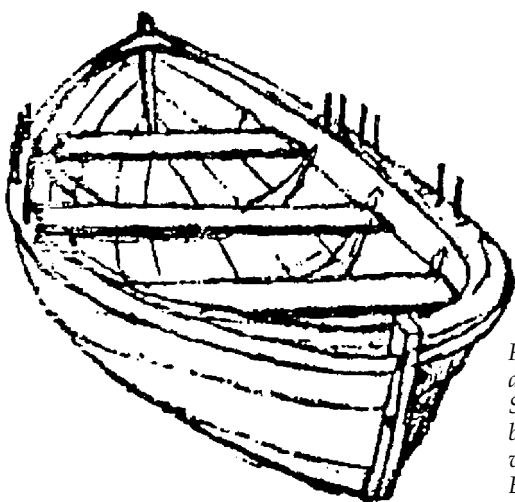

Fig. 14. Rekonstruktionstegning af den først fundne båd ("Båd 1") fra Slivsø. Den 6 meter lange båd er bygget ca. 1634 og kan måske have været brugt til vodfiskeri på søen. Efter Holm 1985.

Kongens fiskemestre og fiskeriets organisation

Fiskeriet blev varetaget fra fiskerhuset på slotsgrunden i Haderslev. Det vides ikke, hvor på slotsgrunden fiskerhuset lå. Måske kan det have ligget i den vestlige udkant, ikke langt fra vandmøllen ved Sønderport, hvor der fandtes en ålekiste. Under alle omstændigheder må det jo have ligget ved vandet, dels af hensyn til bådene, dels af hensyn til hyttefadene, som skulle være under vandet. Det er fristende, men naturligvis ubeviseligt, på Braunius' prospekt over Haderslev fra 1585 at se en bygning et stykke øst for vandmøllen ved Sønderport med to åbne både udenfor som netop slottets fiskerhus. (Fig. 15).

I 1593, da Christian IV overtog Haderslevhus, og Gert Rantzau blev amtmand, blev der udarbejdet et inventarium for Haderslevhus og dets bygninger på slotsgrunden, og således også for slottets fiskerhus.

Fiskerhusets inventar omfattede:

Et stort vod, dertil et achtergarn, et andet lille vod, 10 nye sildegarn, et lille schallivod (skalle-?), 400 favne vodliner, 2 smerlingruser, gamle og den ene ubrugelig, 3 ketsjere, 5 både, 1 gammel båd, 3 store hængende hyttefade, 4 schlepe(?) hyttefade, deriblandt 2 små, 10 fisketønder, 1 gammelt sengested, 1 lang gammel slotbænk (slagtebænk?). I Fok(sejl), kammeret ved fiskerhuset: 1 disk, 1 sengested, 3 bænke.⁵⁵

Fortegnelsen ser ud til at omfatte udstyr, som var beregnet til fiskeri i slotsgraven, havnen eller de mange små fiskedamme og småsøer rundt om i Haderslev amt. En undtagelse er det store vod med lange liner og bådene, som nok var beregnet til fiskeri på Haderslev Dam og de store søer. Fisketønderne kan være brugt til at transportere de fangede fisk tilbage til fiskerhuset, hvor de blev opbevaret i hyttefadene, indtil de skulle bruges. Sengestederne viser, at fiskerne i nogle tilfælde kunne overnatte i huset, måske for at forhindre at fiskene blev stjålet. At det sidste kunne forekomme, antydes af, at regnskaberne jævnligt omtaler fornyelse af "taskelåse", dvs. hængelåse, til hyttefadene.

Alle amtets fiskeindretninger gennemgik øjensynligt en tiltrængt renovering i årene efter 1600. Tilsynet med og vedligeholdelsen af de fysiske anlæg, dvs. fiskedammene og deres af- og tilløb ligesom også dæmninger og sluser ved de tre indsøer, var lagt i hænderne på en "graver", som vi i vore dage snarere ville kalde en entreprenør. Graveren Melchior von Spangenberg findes allerede i regnskabet fra 1595 og fik årligt 20 daler

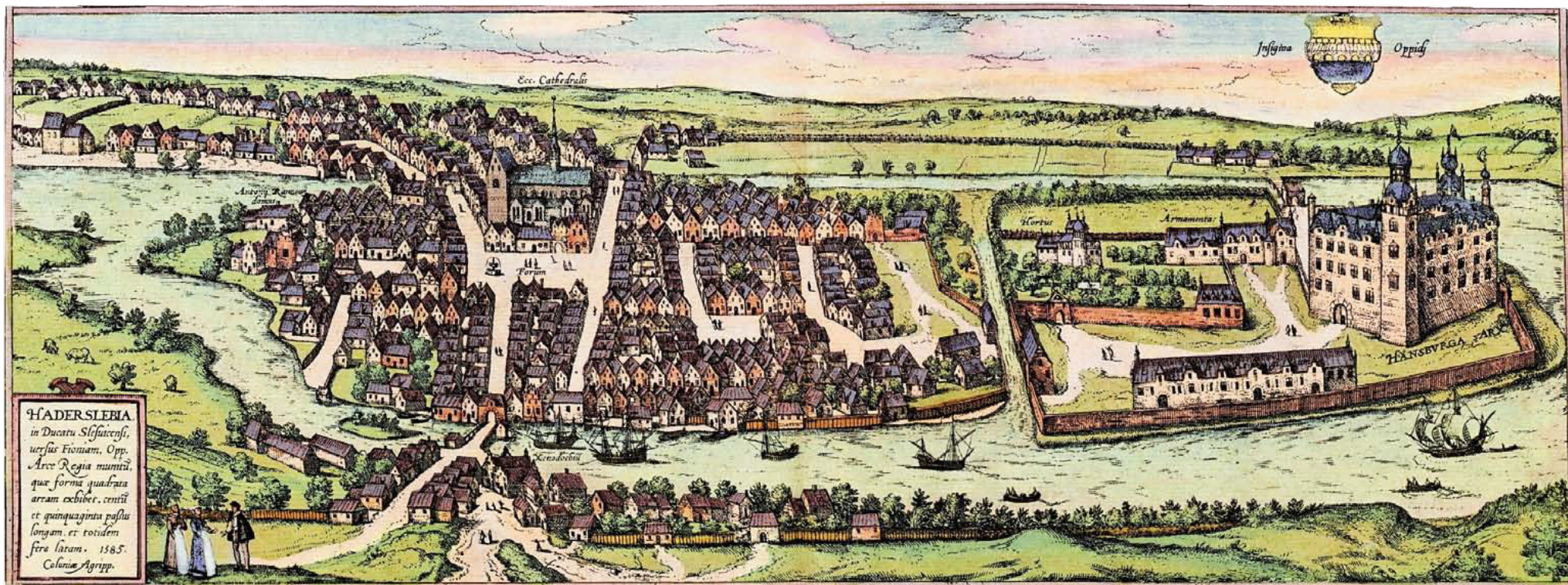

Fig.15. Prospekt af Haderslev by, set fra syd. Braunius 1585. Det forstørrede udsnit herunder viser havneområdet øst for Sønderport og vandmøllen. Den østligste af bygningerne med de åbne både foran kunne måske være Fiskerhuset?

”for at han på alle Kongelig Majestæts fiskeparker her i lenet skal have i agt og tilsyn, og hvad derpå kan blive brøstfældigt, igen på egen omkostning skal forfærdige⁵⁶.” Melchior von Spangenberg afløstes i 1601 af sin søn Jost Melchiorson von Spangenberg for sammen med sin broder Valentin (se ovenfor) at stå for arbejdet med Københavns befæstning.⁵⁷

Hvad selve fiskeriet angår, ser det ud til, at det i de første år efter 1600 var amtmandens egen fisker Nis eller Niels, der fortsatte med at varetage fiskeriet i de kongelige søer og damme.

Nis fisker fik år 1600 5 daler i årsløn, men havde fri bolig i en af boerne på slotsgrunden.

Med de mange nye anlæg og optimeringen af ferskvandsfiskeriet voksede fiskemesterens ansvarsområder. Han havde det overordnede ansvar, bestemte, når og hvor der skulle fiskes, han indkøbte fiskeyngel, f.eks. karper, bestemte, hvor den skulle udsættes, og han varetog

salget af de fisk, som ikke skulle fortæres på slottet. Desuden var han ansvarlig for søernes og dammenes tilstand, og endelig stod han for indkøb af fiskeredskaber og både.

Den praktiske side af fiskeriet blev varetaget af et par fiskerkarle.

Endelig var der egnens hoveripligtige bønder. De kunne fra gammel tid udskrives til fiskeriet, dels til voddragningen, dels – og især – til at køre fisken til fiskerhuset i Haderslev og køre fiskeredskaberne: Vod, garn, ruser og fiskerbåde fra fiskerhuset ud til den sø eller dam, hvor der skulle fiskes. En meget sen oversigt fra ca. 1715 fortæller om hoveripligten i Hoptrup sogn, at når der blev fisket på Sliv Sø, skulle sognets indbyggere "hjælpe til og trække voddene og køre fiskene til Haderslev eller Vedbøl sø."⁵⁸

Under visse omstændigheder kunne kørslerne være endog meget krævende, nemlig når der blev købt fiskeyngel til udsætning i søerne og dammene. I disse tilfælde blev der dog ydet betaling for kørslerne. Et regnskabsbilag fra 1655 beretter, at i dagene op til d. 18. oktober blev der købt sættekarper i Mohrkirchen, som skulle udsættes i fiskedammene i Haderslev amt. For ikke at dø måtte disse fisk køres dag og nat. Bilaget dækker strækningen fra Bov til Haderslev. I den kørsel deltog 3 vogne fra Bov, 8 vogne fra Bolderslev og 2 fra Haderslev. Til hver vogn betaltes 2 rigsdaler. Vel ankommet til Haderslev blev fisken så kørt ud til bestemmelsesstederne af amtets bønder.

Med fiskemesterens forøgede ansvar steg også hans løn og status. I begyndelsen af 1630'erne lå en fiskemesters årsløn rundt om i riget på 100-120 rigsdaler, foruden penge til fortæring og evt. en hest.⁵⁹

I 1636 fik husfogeden på Haderslevhus, Jørgen Hansen, kongelig bestalling som fiskemester i Haderslevhus amt. Hans årsløn omtales ikke, men til gengæld bevilger kongen, at Jørgen Hansen og hans arvinger "må have en gård, kaldet Vandlinggård og Refkier, som han selv har bygget op, og som ligger ved Haderslevhus slot, fri for al afgift og kongelig tyngde med al dens tilliggende". Med bestallingen fulgte en omfattende arbejdsbeskrivelse, som skal refereres her:

"Han skal have nøje tilsyn med, at fiskeriet i Haderslevhus len bruges rettelig, at søerne og dammene i rette tid aflades (dvs. tømmeres) og støves (af middelnedertysk: Stoven = opdæmme, dvs. opdæmningen efterses) og besættes med fisk og at fiskene forsættes i rette tid og til gavns. De fisk, som kongen ikke behøver til sin husholdning og til udspisning, skal sælges og pengene føres kongen til regnskab.

Han må ikke tilstede nogen at fiske i de damme, søer og fiskediger, som alene tilkommer kongen. Han skal påse, at fiskerne og de andre folk, som han bruger til at drive fiskeriet med, med flid og troskab forestår deres bestilling; såfremt det befindes, at nogle forholder sig anderledes, skal han tage vare på, at de får deres tilbørlige straf. Han skal altid, så meget som det er ham muligt, være til stede hos folkene, når der skal fiskes. Eller holde en bestemt karl, når han ikke selv kan være til stede, og påse, at alting går rigtigt til med fiskeriet.

Ligeledes skal han have nøje agt på, at fiskeredskabet, store og små vod, både og andet sligt redskab, holdes tilbørligt ved lige og repareres i tide. Befalingsmanden på Haderslevhus slot skal skaffe ham, hvad der er nødvendigt til reparation af dammene, samt, når han fisker, de nødvendige folk og vogne".⁶⁰

Jørgen Hansen afløstes i embedet i 1643 af ridefogeden i Haderslev herred, Hans Bertramsen, der virkede indtil 1654.

Hans og ægtefællens flere meter høje epitafium af bemalet sandsten i Haderslev domkirke vidner mere end mange ord om den position, fiskemesteren efterhånden havde opnået (Fig.16).

Fig. 16. Fiskemester Hans Bertrams og Maria Hans Bertrams' epitafium i Haderslev Domkirke. Foto: H. Nielsen.

Størst betydning for fiskeriet havde nok Burchardt Lüders (1655-1672), som årligt oppebar 130 rigsdaler i løn. Hans omfattende virksomhed før og efter svenskekrigen er tidligere beskrevet af H. K. Kristensen.⁶¹

Tiden efter Svenskekrigen

Svenskekrigens plyndringer ramte som nævnt fiskeanlæggene i Haderslev amt hårdt. Takket være en energisk indsats fra fiskemester Burchard Lüders ser det dog ud til, at fiskeriet og opdrættet i de mindre søer og fiskedamme kom langsomt i gang igen efter krigens ødelæggelser. Men alligevel blev der stadig slet ikke fisket i 1672. I Slivso, Bankel og Hejlsminde var skaderne så omfattende, at der først blev gjort foranstaltninger til at genoptage fiskeriet i midten af 1670'erne.

Den aldrende fiskemester havde fra 1669 assistance af Boylle Hansen, der nogle gange omtales som fisker, men må have overtaget stillingen som fiskemester ved Lüders' død i 1672. Han omtales ikke efter 1674.

Krigsårene havde medført en række ændringer, som kom til at påvirke det kongelige fiskeri fremover. Ødelæggelsen af Hansborg slot i 1644 gjorde, at slottet ikke længere var ramme om den kongelige hofholdning, og dermed var en del af det oprindelige grundlag for det stort anlagte fiskeri jo faldet bort.

Under alle omstændigheder var regeringen blevet opmærksom på, at den gamle organisering af fiskeriet ikke længere var rentabel. Ved Lüders død fandt Skatammerkollegiet derfor lejlighed til at indstille til kongen, at fiskeriet i de slesvigske amter burde bortforpagtes, noget som allerede var sket i Holsten og Flensborg amt, "da det ved den nuværende tilstand kun havde indbragt ganske lidt". På denne måde kunne den kongelige fiskemester også bedre have opsyn med, at damme og fiskediger i alle amter blev tilbørligt vedligeholdt, som det hed i indstillingen, der er dateret d. 26. maj 1673.⁶²

På det administrative plan blev Kay von Ahlefeldt i 1670 afløst som amtmand i Haderslev amt af grev Conrad Reventlow, som under sig havde amtsforvalter Claus Kay.

Amtmandens forpagtning

Fiskeriet blev nu udbudt til den højstbydende via amtstuen og herredstingene. Interessen for at overtage det var ikke overvældende. Ved udgangen af 1673 forelå der kun to konkurrerende tilbud.

Det ene tilbud var fra en Jørgen Jørgensen i Haderslev, som tilbød 200 rigsdaler årligt mod, som det hedder i ansøgningen:

at måtte vinde den assistens dertil, som hans kongelige Majestæts forrige fiskemester har haft, med fri tømmer af hans Majst. skove til dammenes reparation, som har været ruineret siden sidste freds (vel egentlig: krigs)tid, så også bøndernes hjælp, som de fra Arrilds tid dertil har været brugt, med tømmer og anden fornødenhed dertil at age, såvel som fiskerredskabet fra et sted til et andet hvor det behøves at føre, så også at måtte nyde fri ildebrand (brændsel) og det gamle fiskerredskab som der kunne findes af vod, både og andet garn, som fiskeriet vedkommer, og det for den estimation som det kunne være værd at sættes for og det enten lige så godt efter forpagtningens endelse fra mig igen at levere, eller og penge derfor at give efter estimationen[...]⁶³

Det andet tilbud kom fra den nye amtmand over Haderslev amt, grev Conrad Reventlow (Fig.17). Grevnen har i kraft af sin stilling som den, der skulle formidle forpagtningstilbuddene videre til Rentekammeret, haft væsentlige fordele frem for den ovennævnte Jørgen Jørgensen. Det må dog også erkendes, at han i kraft af sin position har haft de bedste forudsætninger for at iværksætte de nødvendige renoveringer og for at organisere fiskeriet.

Fig.17.
Grev Conrad Rewentlow
1644-1708. Amtmand i
Haderslev fra 1672-1684.
Det Kongelige Bibliotek.

Greven indleder sit tilbud med at beklage, at ingen anden endnu har meldt sig, måske fordi fiskeriet er i så dårlig stand. Næsten ingen søer er forsynet med fiskeyngel, og de største søer er gennembrudte, hvilket han som amtmænd naturligvis ugerne ser i sit eget amt. Han tilbyder derfor at forpagte fiskeriet selv for en tiårig periode, men for 100 rigsdaler årligt!

I tilbuddet forudsættes det, at de ødelagte anlæg genopbygges på amtets bekostning, ligesom vedligeholdelsen og hjælp til fiskeriet skal udføres som hoveri af bønderne. Til gengæld forpligter han sig til ved forpagtningens udløb at aflevere søer og damme med lige så mange fisk, som han nu modtager dem med. Såfremt der til den tid er flere fisk, skal disse godtgøres ham. Endvidere vil han i forpagtningsperioden drive fiskeriet efter eget forgodtbefindende, og den kgl. fiskemester må ikke have det ringeste dermed at skaffe.⁶⁴

Grevens betingelser blev accepteret med få ændringer, og allerede d. 3. januar 1674 forelå kontrakten underskrevet. Kontrakten kom med få justeringer af afgiften til at gælde indtil ophøret af det kongelige fiskeri efter århundredets slutning. Den første forpagtning skulle gælde i fire år mod en årlig afgift på 133 rigsdaler. Dæmningerne skulle repareres på amtets bekostning, og træet til reparationer anvises i de kongelige skove. Endelig skulle amtets bønder forrette tjenester ved fiskeriet og dæmninger nu som tidligere.

Bortforpagtningen af fiskeriet resulterede i et stort administrativt arbejde – og dermed en kraftig forøgelse af det historiske kildemateriale. Den overordnede ledelse havde amtsforvalter Claus Kay. Den lokale varetagelse, som tidligere havde hørt under kongens fiskemester, blev nu lagt under amtets husfoged, som i de første fem år hed Friederich Jostsen. Han blev i 1679 afløst af Friederich Clüver, der kom fra en stilling som hus- og herredsfoged i Svavsted. Clüver fungerede som en samvittighedsfuld administrator af fiskeriet til ind i det følgende århundrede.

En af husfogedens første opgaver var at undersøge, hvilke søer og fiskedamme der egentlig hørte til kongens fiskeri – og dermed var omfattet af forpagtningen – og hvilken tilstand de befandt sig i. Registreringen blev foretaget på den måde, at ordren herom blev oplæst på herredstingene, hvorefter sognets ældste eller sandemændene skulle indsende en erklæring om, hvilke søer eller damme der fra Arilds tid hørte under det kongelige fiskeri. Husfogeden udarbejdede herefter en liste over de nødvendige reparationer af dæmninger, sluser og afløb,

som straks blev iværksat. Endelig foretoges en besigtigelse og taksation af fiskeredskaberne.

Blandt de mest påtrængende opgaver var en genetablering af fiskeriet i Slivsø, Bankel og Hejlsminde. Her var sluserne fuldstændigt ødelagte, vandet var salt eller brak og stort set uden fisk. I juni 1674 havde man anlægsplanerne klar, med specifikationer over det tømmer, der skulle saves i skovene til de nye sluser. Som eksempel nedenfor er valgt Hejlsminde sluse, fordi specifikationerne her er mest fyldestgørende, hvad tømmerets dimensioner angår.

Til Hejlsminde sluse blev i juli 1674 savet: Ved stranden (Vargårde?): 12 bøgetræer, heraf 8 til planker á 24 alen (15 m) á 1 (fod?31,38 cm) 6 t (13,5 cm) bred. Af de samme: 4 (træer) til bjælker, brædder og pæle til at lægge i grunden á 24 alen. Også 4 træbrædder á 12 alen (7,53 m). I Tyrstrup skov: 5 egetræer, af hvert 7 planker á 24 alen, samme(steds?): 94 til bjælker, remme, stolper og sider, også 4 træbrædder á 12 alen, 2 tønder tjære, 2 lispund (16 kg) værk, (litteramen?) med alt tilbehør. Sum: 149 rigsdaler, 4 mark, 6 skilling.⁶⁵

Udgiften til smedearbejdet til Hejlsminde sluse er ikke fundet. Til Slivsluse kostede smedearbejdet med porthængsler og stabler, bolte og nagler 92 rigsdaler.⁶⁶

Den samlede udgift for genopbygningen af sluserne i Slivsø og Hejlsminde beløb sig til mere end 330 rigsdaler, som skulle betales af amtet. Sammen med udgifterne til genopbygningen af de øvrige fiskeanlæg har det nogenlunde modsvaret de tre års forpagtningsafgift, som Reventlow skulle betale. Nogen umiddelbar fortjeneste for staten var der således ikke tale om.

Genetableringen af Bankel sluse indgår ikke i regnskabet, fordi den aldrig blev gennemført. Bankel sø omtales ikke fremover, blot nævnes det i en fortegnelse over søernes tilstand 20 år senere, at Bankel sø i mange år har været øde og er ødelagt af det salte vand.

I løbet af de næste par år kom fiskeriet igen i gang i Hejlsminde og Slivsø med de metoder, der er fortalt om tidligere. Men de tekniske anlæg, dvs. dæmningerne og sluserne, havde begrænset holdbarhed og måtte jævnligt gennemgå dyre reparationer, hvis ikke ligefrem, nybygninger. Således måtte Hejlsminde sluse i 1685 gennemgå en omfattende renovering kun godt 10 år efter den sidste nybygning. Det havde naturligvis indflydelse på udkommet af fiskeriet, og amtmanden, hvis årlige forpagtningsafgift fra 1678 til 1683 var sat op til 200 rigsdaler, fik den nedsat til 163 rigsdaler. I 1694 søgte han rentekammeret om yderligere

nedsættelse, da sluserne i Hejlsminde og Slib på ny var ødelagt, og det salte vand trængt ind i ferskvandssøerne.

Selve fiskeriet har sikkert givet et godt overskud, men det skyldtes ikke mindst, at arbejdskraften i form af bøndernes hoveri og de idele transport af garn, fiskerbåde og den fangede fisk var uden udgift for amtet. I de lokalsamfund, som var mest belastet af hoveriarbejde og ægtkørsler, kunne fornøjelsen over fiskerigdommen nok ligge på et meget lille sted.

En antydning herom giver en besigtigelse af Hejlsminde sluse fra oktober 1692. Slusen trængte igen til en omfattende renovering, og foruden træværket, som skulle fornyes, så manglede også alle jernbeslagene.

I en ordre til Friedrich Clüver, sendt fra amtmanden, om at foretage en synsforretning på stedet, hedder det, at det er højst nødvendigt at ansætte en opsynsmand ved både Slib og Hejlsminde og at bygge et hus til de pågældende, så de kan holde øje med sluserne, hvilket skal indarbejdes i anlægsbudgettet. Årsagen fremgår af synsmændenes rapport:

Nok gøres højligent fornødent at kunne hensætte ved forebemeldte sluse, eftersom den i marken ligger, hvor ingen huse omkring så nær findes, et hus, hvis besidder kunne have opsyn på, at ingen tyve den samme kunne gøre skade, og således bedre konserveres, eftersom alt det forrige jerntøj er blevet bortstjålet; så også for at trække skodderne op når vandet er højt, at slusen ej ved stærk vand igen skal gennembrydes og ruineres. Hvortil behøves tømmer til seks fag småhus, samt hvilke materialer videre der tilhører...⁶⁷

I følgeskrivelsen til synsrapporten anmoder Clüver om, at ordren om tømmeret til slusen og huset videresendes til Rentekammeret snarest muligt, så tømmeret kan fældes og skaffes til veje af amtets undersætter i den ledige tid, dvs. vinterperioden. Fældning af træ i de kongelige skove skulle nemlig godkendes af Rentekammeret og attesteres af Kongen selv.

Hvis man går ud fra prisoverslaget til byggeriet af den nye sluse, så har mængden af de stjalne jernbeslag m.m. haft en vægt af ca. 6 skip-pund eller 960 kg! Det er urealistisk at tro, at en så stor mængde jernbeslag kunne fjernes bare på en nat, og selv om slusen lå langt væk fra bebyggelse, har tyveriet næppe kunnet foregå, uden at nogen i lokalbefolkningen vidste besked. Man får en fornemmelse af, at der udover simpelt brugstøveri af en værdifuld ressource også kunne ligge et hærværksmotiv bag.

Der er ingen tvivl om, at bønderne følte sig overbebyrdet af arbejdet og kørslerne i forbindelse med fiskeriet og har klaget over det til amtet. Øjensynligt uden resultat. Det var de naturligvis ikke tilfredse med, og derfor gik de videre til Rentekammeret med deres klage.

Den fornyelse af forpagtningen, som Reventlow havde søgt om i 1694, trak i langdrag i flere år og blev først stadfæstet i februar 1697. Den endelige godkendelse skete på betingelse af "[...] at undersåtterne sammesteds på ingen måde derfor hverken bliver så belastet med (hoveri)tjenester eller kørsler, at de kunne have en eneste årsag til at klage [...]".⁶⁸ Om ansøgningen i øvrigt skal der berettes mere nedenfor.

Skatkammerkollegiet, som efter Svenskekrigen havde besluttet at bortforpagte det kongelige fiskeri i Haderslev amt, blev i 1679 afløst af Rentekammeret, som ud over rigets finanser også administrerede statens ejendomme, herunder skovene, og tillige udstedte kongelige privilegier.

I 1692, samme år som Hejlsminde sluse stod over for en renovering, fik Rentekammeret en ny leder, Christian Siegfried von Plessen. Plessen var en fremragende og pertentlig økonomisk administrator, som fik bragt orden i landets rodede økonomi. Samtidig var han også en politisk modstander af Conrad Reventlow, idet de tilhørte to modsatte fløje i udenrigspolitisk henseende. Det fik indflydelse på fiskeriets videre skæbne.

De reparationer, som amtet havde søgt om tømmer til i oktober 1692, blev ikke gennemført i løbet af vinteren. Anvisningen på tømmeret kom nemlig først d. 4. april 1693. Allerede 4 dage senere skrev Clüver til Rentekammeret, at man godt nok havde modtaget anvisningen på tømmeret til slusen, men der var intet nævnt om tømmer til husene. Han bad derfor om et hurtigt svar, eftersom tømreren og savekarlene forlangte penge straks, fordi de skulle købe deres mad og bringe den med ud på arbejdsstedet.

Men i Rentekammeret havde man god tid. Først d. 14. november anmodede Plessen om en ny specifikation af det ønskede tømmer, hvilket han omgående fik. Endelig d. 18. november 1693 fremsendte Rentekammeret en ny og fuldstændig anvisning på tømmeret. Der var nu mulighed for, at arbejdet kunne gå i gang i vinteren og foråret 1694.

Den langsommelige sagsbehandling skulle vise sig at være held i uheld, for i februar 1694 kom der en stormflod. Sluserne blev ødelagt, dæmningerne blev ødelagt og alle fiskene døde. Nu lå tømmeret parat, og man kunne straks gå i gang med reparationen af sluserne. Alligevel

gik der lang tid, før fiskebestanden blev genoprettet. To år efter stormfloden var der endnu ikke fisket i indsøerne.

På den baggrund kan man måske ikke fortænke Conrad Reventlow i, at han søgte om nedslag i afgiften, da forpagtningen skulle fornyes. Ansøgningen blev sendt i april 1694, men endnu et år senere var der stadig intet svar, og greven sendte en rykker i juli 1695. I Rentekammeret mente man imidlertid ikke, at statens indtægter fra forpagtningen stod i et rimeligt forhold til udgifterne til vedligeholdelsen af fiskeriet, tillige med at bøndernes klager over tjenester og kørsler ser ud til at have gjort indtryk. Desuden var man efterhånden blevet usikker på, hvor meget det kongelige fiskeri egentligt omfattede i Haderslev amt.⁶⁹ I hvert fald blev det stillet som en betingelse for at fortsætte forpagtningen, at hele fiskeriet blev nyvurderet og sammenholdt med den gamle registrant fra 1674.

Kravet blev oversendt til Haderslev amt, dvs. Reventlow, d. 7. april 1696 med ønske om at få redegørelsen i maj måned. Det satte amtets embedsmænd i en slem forlegenhed. Det var en umulig opgave med så kort tidsfrist, og det endte med, at amtet måtte søge om udsættelse. Så sent som d. 6. februar 1697 kom der en rykker til Reventlow fra Rentekammeret, at man ville have den redegørelse, hvis han ville have fornyet sin forpagtning! Korrespondancen var naturligvis holdt i udsøgt høflige vendinger.

De oplysninger om fiskeriet, som Rentekammeret efterspurgte, var følgende:

1. En edsbekræftet fortegnelse ("inventarium") fra embedsmændene over, hvad der egentlig hørte til det kongelige fiskeri i Haderslev amt, og hidtil havde været indbefattet deri.
2. En fortegnelse over, hvordan fiskesøer og damme var modtaget af forpagteren i 1674 og så vidt nogle af dem manglede, at udfærdige og indsende en særlig redegørelse herfor.
3. En rapport om, hvorledes der ved amtet var sket ændringer af forskellig slags med dem alle.
4. Så også, hvordan disse (søer) ved ophør (af forpagtningen) skulle besættes (med fisk).
5. En beregning af, hvordan fiskeredskaberne i forhold til den gamle fortegnelse fra 1674 befandt sig.

Da rapporten endelig forelå i april 1697, indeholdt den en række kortfattede erklæringer og oversigter, som nok er udtryk for, hvor vanskelig opgaven med at skaffe oplysningerne havde været. I erklæringen under punkt 1 hedder det afslutningsvis: "(vi) beder om, at vi i så henseende ikke må besværes med flere umulige oplysninger."⁷⁰

Reventlow fik fornyet sin forpagtningskontrakt for en treårig periode indtil år 1700 mod en afgift på 200 rigsdaler med den klausul, at fiskeredskaber og -anlæg ved forpagtningens ophør skulle overdrages til kronen uden erstatning og, som allerede omtalt, at bønderne ikke måtte have grund til at klage over hoveri og kørsler.

Her ved udgangen af århundredet så situationen således ret lovende ud for fiskeriet i de to inddæmmede søer. Sluserne ved Sliv Sø og Hejlsminde var blevet repareret, ved begge var der bygget et "slusehus" på 6 fag med kålgård og plads til en ko, der var installeret en opsynsmand, og fiskeredskaberne var fornyet og i god stand.

Katastrofen 1706

Vi må tro, at forpagtningen blev fornyet også efter 1700, men der er ikke fundet nogen oplysninger herom. Von Plessen afgik som leder af Rentekammeret i 1700, så måske har det været nemmere for grev Reventlow at få endnu en forpagtningsaftale i stand. Under alle omstændigheder ophørte forpagtningen af fiskeriet ved Reventlows død i 1708. Fiskeriet i Sliv Sø og Hejlsminde ser ud til at have været i god gænge. Det varede indtil 1706.

Natten mellem den 5. og 6. november 1706 rejste der sig en nordøstenstorm, som pressede vandet fra bæltet ind i bugterne, gennembrød dæmningerne og ødelagde sluserne. Værst så det ud ved Hejlsminde, hvor slusen blev skyllet fuldstændigt væk, og da stormen var stilnet af, var der dér, hvor den nuværende indsejling til Mindet findes, et gab, som var mange gange bredere og dybere end det gamle gennemløb. Det er nær ved, at vi har en situationsberetning fra begivenheden, for allerede tre dage senere var husfoged Clüver der med en flok synsmænd fra Aller og Stubbom. Dem fra Hejls kunne jo ikke komme over. Vi må regne med, at husfogeden lige var kommet fra en tilsvarende besigtigelse ved Sliv Sø, for her var slusen også ødelagt, men ikke helt så slemt.

Vi kan give ordet til synsmændene, som skriver:

Efter kgl. majestæts husfoged hr. Frederik Clüvers befaling har vi underskrevne synsmænd været ved Hejlsminde og besigtiget den kongelige sluse, hvorledes den af et højvande af en stor storm af Nord Ost mellem den 5. og 6. november er udbrudt.

Således har vi den befundet, at vandet har gået 2 alen (1,25 m) over broen, og deraf jorden vide omkring ved dæmningen, og mestendels af tømmeret ganske bortskyllet. Det øvrige tømmer af slusen, som endnu i vandet står, er brudt i stykker og ruineret, så når slusen igen skulle opbygges, kan den umuligen på dette sted vorde opsat, så som vandet ganske har bortskyllet jorden og underlaget, at det er over 12 alen (7,5 m) dybt. At vi det således befunden haver, bekræfter vi med underskrevne hænder.

Actum Aller d. 9. nov. Anno 1706.⁷¹

Den 13. november afsendte Clüver sin rapport om ulykken til Rentekammeret.

Om Slib sluse hed det, at den kunne nok repareres, hvis blot det skete hurtigt, da man ellers måtte frygte, at det, der stod ubeskadiget tilbage, ville blive helt ødelagt, hvis der kom et nyt højvande.

Hvad slusen ved Hejlsminde angik, så var den fuldstændig væk, og hvis der skulle bygges en ny, måtte den anlægges et andet sted.

Clüver slutter med en appel til ministrene, om de dog ikke finder det i hans kongelige majestæts interesse, at de pågældende sluser istandsættes til bevaring af fiskeriet, da disse to søer er de bedste i amtet, hvormed fiskeriet for størstedelen opretholdes. I særdeleshed beder han om en hurtig beslutning om slusen ved Slib, så denne kan repareres i tide, dvs. før vinteren, så der ikke sker mere skade på den.

Med tanke på den sendrægtighed, der kendetegnede sagsbehandlingen en halv snes år tidligere, da sluserne skulle repareres, så vidner det måske om situationens alvor, at Rentekammerets svar afsendtes blot tre dage efter, at man havde modtaget Clüvers indberetning. Man ville se, hvad der kunne gøres, og bad om at Clüver snarest indsendte et budget over alle omkostninger til at genopbygge sluserne.

Sammen med tre erfarne tømrermestre drog husfoged Clüver, amtsforvalter Kay og overførster Ritter på besigtigelse ved sluserne, og allerede d. 26. november kunne han indsende et budget, som dog havde visse usikre passager.

Om Hejlsminde hed det, at når slusen igen skulle opbygges, måtte den anlægges på et andet sted, hvor den var mere beskyttet mod nordøstenvinden, som almindeligvis bringer mere storm og oversvømmelse end vinden fra sydøst. De hoveritjenester og kørsler, der var nødvendige for at udføre arbejdet, var det umuligt at beregne, fordi dæmningen mellem Mindet og Østersøen (dvs. Lillebælt) nødvendigvis måtte bygges højere, ligesom opfyldningen af det gennembrudte dige ville kræve mange tusinde vognlæs sand og jord. Det samlede antal indbyggere i Tyrstrup herred var fra gammel tid pligtige til at udføre de nødvendige tjenester og kørsler uden betaling.

Af tømmeret fra den ødelagte sluse var noget fisket op, men det kunne ikke genbruges til et nyt byggeri, dog kunne noget af det bedste måske sælges til den højstbydende.

Det samlede budget for at anlægge en ny sluse lød på 464 Rigsdaler og 2 skilling.⁷²

Men slusen i Hejlsminde blev aldrig bygget. Det var så store omkostninger, at man må regne med, at ministrene i Rentekammeret har stillet sagen i bero. Det var jo kun 12 år siden, slusen sidst blev bygget op. For derefter skete der ingenting.

Tiden efter 1706

Efter 1706 tier de arkivalske kilder om det kongelige haderslevske amtsfiskeri. Slusen ved Sliv Sø blev repareret, men jeg har ikke kunnet finde oplysninger om, hvor langt ind i 1700-tallet den fungerede. Et notat fra 1740 omtaler "en Sluse, kaldet Sliv Sø Sluse med den derværende bro"⁷³, som må være identisk med det senere stednavn Diernæs Sluse. Det fremgår af Pontoppidans omtale af fiskeriet i Haderslev amt i 1781, at fiskeriet i Sliv Sø, Bankel og Hejlsminde var forpagtet ud ligesom i de andre store fiskesøer i amtet, men til hvem og på hvilke betingelser vides ikke.⁷⁴

Om Hejlsminde sluse findes en kort notits fra februar 1707, at reparationen af Hejlsminde sluse skal udsættes indtil amtskommissionen ankommer. Den Kongelige Haderslevske Amtskommission skulle undersøge de økonomiske forhold i hele Haderslev amt. Den arbejdede fra 1708 til 1715 og efterlod sig tusindvis af sider om forholdene på Haderslevvegnen. Imidlertid er det ikke lykkedes at finde noget om de tre indsøer og sluserne. Formodentlig er genopbygningen efter at være

stillet i bero simpelthen gået i glemmebogen. Andetsteds i kommissionspapirerne omtaler et notat dog opsynsmandens hus. Under Gården Bygebjerg i Hejls nævnes det, at der ved Hejlsminde sø er opført et 6 fags hus på gårdens grund, hvor husfogeden har sat en mand til at holde opsyn med slusen. Men nu da slusen er øde, bør huset enten nedrives eller indføres i skatteregistret.⁷⁵

I en anden kommissionsrapport fra 1723 anføres, at overjægermester Brockdorff har installeret en skovfoged i huset, men på Bygebjerg klagede man, fordi huset var opført på deres grund, og derfor ville man have det overladt. Det var amtet indstillet på, men det skete med den klausul, at amtet igen kunne indsætte en opsynsmand i huset, hvis slusen skulle blive genopført.⁷⁶

Hvor længe det lille hus ved Hejlsminde sluse fik lov at blive stående, er uvist. Det findes ikke på de tidligere omtalte kort fra 1780 og 1787. Ved Sliv Sø derimod fandtes bygningerne, som før nævnt, endnu på det tidspunkt.

Bankel sø, hvor amtsfiskeriet ikke blev drevet systematisk siden Svenskekrigen, tilhørte naturligvis stadig kongen, men der vides intet om arten af det fiskeri, der foregik. Under Frederik VII (1848-63) solgte regeringen Bankel sø til Ultang gods for 800 kurantdaler på den betingelse, at "arbejderne over 50 år i de tilgrænsende byer skulle have frit fiskeri, navnlig på søens mange ål, der kun måtte fanges på stager, ikke på jern".⁷⁷ Et tilsvarende socialt aspekt kan have været gældende i statens koncession for fiskeriet i Hejlsminde siden 1792⁷⁸ og måske også for Sliv Sø.

Den tørlægning af Sliv Sø til landbrugsformål, som fandt sted i 1950'erne, slap Bankel og Hejlsminde for. Allerede i 1790'erne blev der ganske vist fremsat tanker om en tørlægning af Hejlsminde, men uden resultat.⁷⁹

Det stort organiserede fiskerieventyr, ingeniørarbejdet, digerne og sluserne hører 1600-tallet til. Det er for længst gået i glemmebogen, og kun et par stednavne: Slusehuset ved Diernæs Sluse og Slusebakken og Slusen ved Hejlsminde, er bevarede minder om det (Fig. 18).

Sammenfatning

Ønsket om og behovet for at supplere kosten med fisk, navnlig de skattede og efterspurgte ferskvandsfisk, eksisterede helt tilbage i middelalderens bispe- og fyrstehoffer. I hertugdømmet Slesvig havde hertug Hans

Fig. 18. Luftfoto fra 1975 af sluseområdet i Hejlsminde, set fra syd. Tv. for landevejen ses Mindet, th. Lillebælt. For oven mødes de to i gennemløbet Slusen, hvor den sidste portsluse fandtes indtil 1706. Længere mod syd afgrænser et tidligere løb med "de gamle slusehuller" som en mørk grøn stribe øen fra den krumme "Præsteholm" som igen ved et mørk grønt fugtigområde er adskilt fra det faste land mod syd. Foto: H. Nielsen.

fiskere ansat til at opfylde fyrstehoffets og slotsadministrationens behov. Fiskeriet var øjensynligt begrænset til slottets og byens nære omegn.

Der er ikke fundet eksakte svar på, hvem der iværksatte det omfattende ingeniørarbejde med fjordenes inddæmning og udløbenes lukning med tidevandssluser. Ud fra de tilgængelige oplysninger har forfatteren argumenteret for, at ophavsmanden var Frederik II. Ved hans overtagelse af Haderslev og Tørring amter steg behovet for flere fødevarer kraftigt, idet både kongens hof og kongelige og adelige gæster foruden adelige gennemrejsende jævnligt indfandt sig med et stort føl-

ge, som med kort varsel skulle forplejes og bespises. Hvornår de store anlægsarbejder fandt sted, kan heller ikke afgøres med sikkerhed, men her peger de spredte bemærkninger i amtsregnskaberne på de sidste årtier af 1500-tallet, og da snarest på Frederik II's tid i Haderslevhus amt. En yderligere udvikling af det organiserede fiskeri og forbedring af de tekniske anlæg fandt sted fra 1600 under amtmand Gert Rantzau.

Fiskeriet var således fra starten primært etableret for at dække hoffets og centraladministrationens behov og sekundært for at øge kronens og amtets indtægter.

Udgifterne til vedligeholdelse af fiskeanlæggene og til aflønning af fiskemestre og fornyelse af redskaber var betydelige. At fiskeriet overhovedet var rentabelt, skyldtes vistnok de hoveritjenester og ægtkørsler, som bønderne var forpligtede til, både hvad angik selve fiskeriet og vedligeholdelsen af de fysiske anlæg.

Efter ødelæggelsen af Haderslevhus 1644 under Torstenssonkrigen tabte slottet betydning som samlingssted for kongen og hoffet, og fiskeriets formål ændredes gradvist fra at skulle imødekomme akutte forplejningsbehov til at være en kommerciel indtægtskilde for amtet og kongen. Det førte til, at fiskeriet forpagtedes bort mod en afgift til kongen. Vedligeholdelsen af anlæggene, herunder dæmningerne og sluserne i de store indsøer, påhvilede dog stadig amtet, som kunne gøre dette på grund af bøndernes hoveripligt. Det gamle, organiserede amtsfiskeri ophørte efter stormflodens ødelæggelser i 1706.

KILDER

Anvendte forkortelser:

KB Det Kongelige Bibliotek

RAÅ Rigsarkivet Åbenrå

RAK Rigsarkivet København

RTK Rentekammeret

UTRYKTE KILDER

De arkivske kilder, som er benyttet til fiskeriets og indsøernes historie, befinder sig på Rigsarkivet i København (RAK) og det tidligere Landsarkiv for Sønderjylland i Åbenrå (RAÅ). De anvendte kort fra Videnskabernes Selskabs opmåling og Jens Sørensen søkort er fundet på Det Kongelige Bibliotek (KB).

Haderslevhus amtsregnskaber 1595-1659 er tilgængelige på www.arkivalieronline.dk

RAK, Haderslev Lensregnskaber: 1524, 1531, 1538-1540, 1541-1542.

RAK, Haderslevhus Amtsregnskaber/Arkivalieronline: Slesvig-holstenske amtsregnskaber 1559-1660: 1595-1596, 1596-1597, 1597-1598, 1598-1599, 1599-1600, 1600-1601, 1602-1603, 1603-1604, 1605-1606, 1614-1615, 1615-1616, 1616-1617, 1654-1655, 1674-1675.

RAK, Kongens Arkiv, Slesvigske og holstenske regnskaber: Haderslevhus Amtsregnskaber 1596-1620, 1650-57, 1672-73, 1684-1707.

RAK, Kongens Arkiv, Slesvigske og holstenske regnskaber: Haderslevhusis udgift og regenskab fra Anno 1629 til Philippi 1630.

RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt D 78, "Økonomiske sager" 1634-1842: Fiskerisager ad 1653. Fiskeredskaber 1674

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig B 147. Diverse Sager vedr. Broer, Møller, Bygnings- dige- og vejvæsen. 1685-1828.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig 1680-1771, C. akter vedr. Møller og Fiskedamme i Haderslev Amt, Søer Litra B, 3. dec. 1696, Heyls Kirchspiel.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig. Akter vedrørende Møller og Fiskedamme i Haderslev Amt. 1680-1771, C 163.

RAÅ, Haderslev Østre Husfogedri, rk. 60, 1643-1706 No 2 (1647): Fortegnelse paa alle søer och dennem som der er tillagt at werkke och fische och agge fischen.

RAÅ, Haderslev Østre Husfogedri, rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over søer, damme og sluser. I C I 4 nr. 38.

RAÅ, Udskiftningskort over Hejls sogn 1787.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15, G6 Tyrstrup Herred, Hejls

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15. Gram Herred s. 181. Hoptrup s. Sognets Hoveritjenester.

RAK, Rentekammeret, Kontorer for Slesvig: General-Landundersøgelseskommissionen 1723-30. Akter vedr. Frigårde og privilegerede gårde.

KB, Videnskabernes Selskabs Konceptkort ca. 1780 Kortmanuskript 1: 20.000 Hejls.

Do. Kortmanuskript 1: 20.000 Hoptrup

Do. Kortmanuskript 1: 20.000 Bankel

KB, Søkortdirektor Jens Sørensen opmålinger ca. 1692 af Lillebælt.

TRYKTE KILDER

Carøe, Otto: Frederik II's Kalenderoptegnelser, *Historisk Tidsskrift* BD. 4, Række 3. 1872-1873.

Kancelliets Brevbøger vedrørende Danmarks indre Forhold, 1551-1645. Udgivne af Rigsarkivet.

(Tilgængelige på Arkivalieronline.dk)

Thomsen, Svend: *Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*. København 1937.

LITTERATUR

- Andersen, Valdemar: "Christian IV's bilager på Haderslevhus 1597". *Sønderjyske Årbøger* 1973 s. 14-18.
- Andresen, Ludwig: Bäuerliche und Landesherrliche Leistung in der Landgewinnung im Amte Tondern bis 1630". *Westküste. Archiv für Forschung Technik und Verwaltung in Marsch und Wattenmeer*. Heide 1940, s. 84-149.
- Bélidor, Bernard Forest de: *Architectura Hydraulica. Zweiter Theil: Die Kunst, das Gewässer des Meeres und der Flüsse zum Vortheil der Vertheidigung der Festungen, des Handels und des Ackerbaues anzuwenden*, Augsburg 1768.
- Berlage, Hans: "Die Erbauung des Schlosses Hainsburg bei Hadersleben", i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte Bd. 53*, 1923, s. 1 ff.
- Berlage, Hans: "Das Schloss Hainsburg bei Hadersleben unter Christian IV" 1588-1644", i *Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte Bd. 54*, 1924, s. 305-371.
- Brahms, Albert: *Anfangs-Gründe der Deich- und Wasser-Baukunst*, s. 110-126, Aurich 1754.
- Braunius, Georg *Theatrum Urbium*. Köln 1585
- v. Buchwald, G.: "Schleswig – Holsteinische Fischereiverhältnisse im XV. Jahrhundert", *Zeitschrift d. Gesellschaft für Schleswig – Holstein – Lauenburgische Geschichte* 1882, s. 74-112.
- Bøggild Andersen, C.O.: "Gert Rantzau", *Dansk Biografisk Leksikon*, 1. Udg., Bd. XIII, 1899 s. 431-434.
- Carøe, Otto "Frederik II's Kalenderoptegnelser", *Historisk Tidsskrift BD. 4 Række 3*, 1872 -1873.
- Dahl, Bjørn Westerbeek: "Valentin den gamle graver", *Personallistorisk Tidsskrift*, 2007, 1 s. 1-5.
- Danckwerth, Caspar: *Landesbeschreibung des Herzogthums Schleswich*, 1652.
- Eisenschmidt, Silke "Gram-Slotsvej – Die Baugeschichte eines Wegedammes aus dem Spätmittelalter", *Arkæologi i Slesvig 17*, 2018, s 213-234.
- Eliassen, P.: "Hejlsminde og Slusen", *Vejle Amts Årbog* 1913 s. 196 ff.
- Enemark, Rita: "Djernæsvej i Hoptrup", *Årsskrift for Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening*, 2002, s.44.
- Gregersen, H. V. "Slesvig og Holsten før 1830", *Politikens Danmarkshistorie* 1981.
- Hansen, Reimer & Willers Jessen (udg.): "Liber censualis episcopi Sleswicensis", *Quellen zur Geschichte des Bistums Schleswig*, bd. 6, Kiel 1904
- Holm, Jørgen, "Båden fra Slivso", i *Lægøst – Arkæologi i Nordslesvig*. Haderslev 1985 s. 26 ff.
- Hunrichs, Johann Wilhelm Anton: *Praktische Anleitung zum Deich- Siel- und Schlengenbau I*, Bremen 1770
- Højrup, Ole: *Brej, glib og kranje. Dansk fiskeri før industrialiseringen*, Nationalmuseet 1975.
- Jespersen, Mikkel Leth: *Fyrste og folk – Hertug Hans den Ældres fyrstestat i 1500-tallets Slesvig-Holsten*, Flensburg 2010.
- Jessen, Axel *Beskrivelse til Geologisk Kort over Danmark*, *Kortbladet Haderslev*, Danmarks Geologiske Undersøgelse, I række, Nr. 17, 1935.
- Kristensen, Evald Tang: *Danske Sagn som de har lydt i folkemunde*, Ny Række, III. Afdeling. 1931.
- Kristensen, H. K.: "Ferskvandsfisk gennem århundreder". *Sønderjysk Månedsskrift* 1973 s. 98-114.
- Krog, Hans: *De gamle Slægter, Lokal- og Slægtshistorie fra Aller Sogn*, Christiansfeld 1936.
- Kühn, Hans Joachim: "Deiche des Mittelalters und der frühen Neuzeit in Nordfriesland", i H.J.Kühn und Albert Panten: *der frühe Deichbau in Nordfriesland*, Bredtstedt 1989.
- Kühn, Hans Joakim: *Die Anfänge des Deichbaus in Schleswig-Holstein*, Heide 1992.
- Lauridsen, P.: "Wallensteins Hær i Nordslesvig fra 1627-1629, Bidrag til Haderslev Amts Historie og Beskrivelse II," i *Sønderjyske Årbøger* 1891, s. 267-307.
- Lei, Jørgen: "Slivso og Omegn", *Årsskrift Hoptrup Sogns Lokalhistoriske Forening* 2006, s. 22.
- Lundbæk, Morten: *Garnfiskeri, Dansk Fiskeri før industrialiseringen*. Nationalmuseet 1975.
- Maanedes – Correspondenten*, No.3, 1791.
- Madsen, Lennart S.: "Måltiderne i Hans den Ældres borgestue – en hertugs hofordninger", i *Herregårdshistorie* 13, 2017, s. 49-63.
- Mackeprang, M.: "Søren Abildgaards Dagbog 1775-76", i *Sønderjyske Årbøger* 1906 s.127 ff.
- Møller, Kristen: *Danske ålegårde og andre fiskegårde*, 1953
- Ohlsen, Sven *Diernæs Strandbys Historie*, Haderslev 1987.
- Pontoppidan, Erich: *Danske Atlas Tomus VII.1* 1781, (1971)
- Poulsen, Bjørn: "Den sene middelalder – Tiden 1430-1544", I: *Det Sønderjyske Landbrugs Historie, Jernalder, Vikingetid og Middelalder*, Haderslev 2003.
- Rasmussen, Holger: "Limfjordsfiskeriet før 1825" i, *Folkeliros Studier nr. 2*, Nationalmuseet. København 1968.
- Rasmussen, Holger: *Vodfisker, Dansk fiskeri før industrialiseringen*, Nationalmuseet 1975.
- Reinholdt, Helle: "Den kongelige dåbsfest", *Skalk* 2013 Nr. 1, s 18-27. .
- Reinholdt, Helle: "Safran, sukker og maser af kål – Frederik 2.s fest på Skanderborg", I: *Herregårdshistorie* 13, 2017, s. 65-81.
- v. Schröder, Johannes: *Topographie des Herzogthums Schleswig*, 1854.
- Skovgaard, Johanne: "Tidsrummet 1544-1600", i *Sønderjyllands Historie*, II. Bind, 1939.
- Schleswig – Holsteinisches Wörterbuch*, udg. 1925-1935.
- v. Stemann, C. L. E. *Geschichte des Öffentlich- und Privatrechts des Herzogthums Schleswig*, Bd. 2, 1867.
- Thomsen, Svend: *Frederik II's enke Dronning Sophies Kopibøger 1588-1617*, København 1937.
- Trap, J. P.: *Statistisk – topografisk Beskrivelse af Slesvig* 1864.
- Trap, J. P *Danmark. Femte Udgave, Vejle Amt*, Bind VIII, 3, 1964
- Trap, J. P.: *Danmark. Femte Udgave, Haderslev Amt*, Bind X, 1, 1965
- Wittendorff, Alex: *Alvej og Kongevej*, København 1973

NOTER

- 1 Henning Nielsen har med denne artikel som den første i 200 år erkendt, at de tre søer: Hejlsminde, Slivsvø og Bankel Sø ved menneskets mellemkomst blev aflukket fra Lillebælt med dæmninger og sluser i 1500-tallet. Af den grund, og fordi en betydelig mængde væsentlige oplysninger ellers ville gå tabt, har redaktionen tilladt en artikel, som er betydeligt længere end årbogets retningslinjer ellers foreskriver.
- 2 H. K. Kristensen, 1973, s. 98-114
- 3 Gengivet hos Mackeprang, 1906, s. 127 ff.
- 4 Eliassen, 1913, s. 196 ff.
- 5 Pontoppidan, VII, I 1781, s.14
- 6 Trap, 1864, s. 29
- 7 Tang Kristensen, 1931, s. 263, pkt. 1179; Krog, 1935, s. 142
- 8 Ohlsen, 1987, s. 9 ff; Enemark, 2002 s 44; Lei, 2006, s. 22
- 9 Danckwerth, 1652, s. 70-73 med kort.
- 10 Mager, 1930, s. 354 m. henv.
- 11 Jessen, 1935, s. 79-80; Trap Danmark 5. udg. 1964 bd. VIII, 3 s.775; Trap Danmark 5. udg.1965 Bd. X,1 s. 73
- 12 Kühn, 1989, s. 44 ff.; Poulsen 2003, s.546, 698. jf. Mager 1931, s. 207 ff.
- 13 RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt nr. 78. Økonomiske Sager 1634-1842. Fiskeri. Fortegnelse over søernes tilstand 1696.
- 14 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig og Holsten. Undersøgelseskommissionen for Haderslev amt 1708-15. S. 88 G6.
- 15 RAK, Haderslevhus amtsregnskaber 1602- 03, Udgifter.
- 16 Kühn, 1989, s. 44 ff.; Poulsen, 2003, s.546, 698. jf. Mager, 1931, s. 207 ff.
- 17 Mager, 1930, s. 207 ff.
- 18 Eisenschmidt, 2018, s. 226.
- 19 Andresen 1940, s. 124; Kühn 1989, s.45.
- 20 Brahms, 1754; Béliidor, Zweyten Theil, 1769.
- 21 RAK, Haderslevhus amtsregnskaber 1674-75, Zufällige Ausgabe an Geldt. Hejlsminde, Nr.130. Udgiftsbilag no. 63 Ao 1674 d. 19. July; LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866, No. 28, Lit. B.
- 22 Med udtrykket "Haderslev amt" menes overalt i det efterfølgende *Haderslev Østeramt* med Tyrstrup, Haderslev og Gram herreder. Førstnævnte inklusive de otte sogne indtil Kolding Fjord, som det fandtes før 1864.
- 23 Kristensen, 1973, s. 98 ff.
- 24 v. Buchwald, 1882, s.100 ff.
- 25 v. Stemann, 1867, vol. 2, s.377
- 26 Hansen & Jessen, 1904, s. 247-251.
- 27 Når H. K.Kristensen, 1973 s. 99 opfatter Jordebogens *Stendorp*, *Barth* og *Herendorp* som beliggende i Nybøl herred og Løjt Land, er dette næppe rigtigt, da disse lokaliteter i jordebogen er placeret under Tyrstrup herred og snarest er synonyme med *Stenderup* (Gl.Ålbo), *Bjært* og *Hjerndrup*. De to førstnævnte er også i nutiden kendt for deres forekomster af ål.
- 28 Jespersen, 2010, Bilag D, s. 243.
- 29 Berlage,1924, s 312 beregnede det faste personale på Haderslevhus til 42 personer; Madsen 2017, p. 61 ff.anslog det faste personale på Haderslevhus under hertug Hans ca. 1570 til 150-200 personer;. Reinholdt 2017, p. 65. beregnede de fast ansatte på Skanderborghus i 1588 til 41 personer.
- 30 Omtalen af kongernes ophold på Haderslevhus er baseret på en gennemgang af Kancelliets Brevbøger fra perioden 1580-1645, hvor de af kongen næsten dagligt udstedte breve er ordnet kronologisk med angivelse af udstedelsessted.
- 31 Reinholdt, 2017, s 65 ff.; Wittendorff 1973, s.112 ff.
- 32 Reinholdt, 2004, s.65 ff.
- 33 Dahl, 2007, s.1 ff.
- 34 Thomsen, 1937, s.22, s.113.
- 35 Skovgaard, 1939, s.374 ff.; Bøggild Andersen, 1899 Bd. XIII, s. 431 ff .
- 36 Andersen, 1973, s. 14-18.
- 37 Kancelliets Brevbøger 1596-1602 s.257-260.
- 38 Haderslevhus amtsregnskab 1599-1600, Udgifter s. 100
- 39 Kristensen, 1973, s. 114.
- 40 Berlage, 1924, s. 331 ff.
- 41 Kristensen, 1973, s. 107.
- 42 Kristensen, 1973, s. 107.
- 43 Kristensen, 1973, s. 105 ff.
- 44 RAK, Tyske Kancelli I, D78, Økonomiske Sager 1634-1848, 6.april 1697.
- 45 RAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv, Rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over Søer, damme og sluser. No. 1. Designation von den Seen und Dämmen, und womit sie besetzt sind Ao 1643.
- 46 RAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv, Rk. 60, 1643-1706. Fortegnelse over Søer, damme og sluser. No. 1. Designation von den Seen und Dämmen, und womit sie besetzt sind Ao 1643.
- 47 v. Buchwald, 1882, s.103.
- 48 v. Buchwald, 1882, s. 103.
- 49 Højrup, 1975, s 75.
- 50 RAK, Tyske Kancelli I, Haderslev amt nr. 78. Økonomiske Sager 1634-1842. Fiskeri. Fiskereregnskaber 1674.
- 51 Schleswig-Holsteinisches Wörterbuch, 1925-1935, opslag: waad.
- 52 Holm, 1985, s. 26 ff.; Ohlsen, 1987, s.10.
- 53 Venligt oplyst af Lennart Madsen, Museum Sønderjylland. Hanne Marie Myrhøj, Vikingeskibsmuseet, takkes for fremskaffelse af yderligere oplysninger.
- 54 v. Buchwald, 1882, s. 106.
- 55 Berlage, 1924, s.362.
- 56 Haderslevhus Amtsregnskaber, 1599, Udgifter, s. 12.
- 57 Ifølge Dahl, 2007 stammer de danske medlemmer af entreprenørfamilien von Spangenberg fra Jost v. Spangenberg, som i 1560-erne stod for gravning af fiskesøer og voldanlæg for Frederik II's svigerfar, hertug Ulrich af Mecklenburg, og gravning af den store kanal ved Dömitz.
- 58 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig: Undersøgelseskommissionen 1708-15. Gram Herred s. 181. Hoptrup sogn. Sognets Hoveritjenester.
- 59 Kancelliets Brevbøger, 1633-1634, s. 120,254.
- 60 Kancelliets Brevbøger, 1635-1636, s. 491.
- 61 Kristensen, 1973, s. 104 ff.
- 62 RAK, RTK, Originale Kongelige Resolutioner, 1673.
- 63 RAK, RTK, Tyske Assignationskontor 1680-1771. C 163. Akter vedr. møller og fiskerier i Haderslev amt. 13/12 1673.
- 64 RAK, RTK, Tyske Assignationskontor 1680-1771. C 163. Akter vedr. møller og fiskerier i Haderslev amt. 1673.
- 65 Haderslevhus Amtsregnskaber 1674-1675, Zufällige Ausgabe an Geldt. Hejlsminde. Nr. 130. Udgiftsbilag no. 63, 1674 d. 19 July.
- 66 Haderslevhus Amtsregnskaber 1674-1675. Slib sluse. Udgiftsbilag no. 61.1674 d. 27 Oct.
- 67 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer.fiskedamme og vandløb. Diverse 1683-1866. No. 19, Akt 2.. 1692 d.14. Oct.
- 68 RAK, RTK, Kongelige Resolutioner 27. feb. 1697, Akt 3.
- 69 RAK, RTK, Orig. kongelige resolutioner; 4/4 1694, 12094.
- 70 RAK, Tyske Kancelli I, D 78. Økonomiske sager 1634-1848. 6/4 1697. 1.sten Punct Erklörung.
- 71 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866, No. 25, d. 9. November 1706.
- 72 LAÅ, Haderslev Østre Husfogedriarkiv. Sager vedr. Søer, fiskedamme og vandløb. Diverse sager 1683-1866. No. 28, d. 26e November Ao. 1706.
- 73 RAK, RTK, Kontorer for Slesvig, B 147: Diverse sager vedr. broer, møller, bygnings- dige og vejvæsen 1685-1828. 1740: Fortegnelse ang.vedligeholdelsen af kgl. bygninger møller, broer osv. Fra hertugdømmernes og grevskabernes renteskriverkontorer, 1740. Amt und Stadt Hadersleben, 2. Classe.
- 74 Pontoppidan, VII.1 1781, s.219.
- 75 RA, RTK. Kontorer for Slesvig og Holsten, Undersøgelseskommissionen 1708-15, G6 Tyrstrup h, Hejls s. 85-87.
- 76 RA, RTK. Kontorer for Slesvig. General-Landundersøgelseskommissionen 1723-30, Akter vedrørende frigårde og privilegerede gårde, Nr. 36.
- 77 Trap Danmark 5. udg. Bd. X, 1 1965, s. 236.
- 78 Artikel om fiskeriet i Hejlsminde i Ekstra Bladet d. 23.04.1983.
- 79 Maanedes-Correspondenten No.3, 1791.

Zusammenfassung

Im früheren Haderslev Østeramt finden sich entlang der Küste des kleinen Belts die drei Binnenseen Hejlsminde, Bankel See und Slivsø. Die Neugierigkeit des Autors über den Namen "die Schleuse" bei Hejlsminde führte zu der vorliegenden Studie über die Namensentstehung und -bedeutung. Archivalien zeigen, dass die drei Binnenseen, die ursprünglich offene Fjorde waren, in der letzten Hälfte des 16. Jahrhunderts eingedämmt und gesperrt wurden. Man hatte die Absicht, Fischgewässer zu schaffen. Wann genau diese Arbeiten ausgeführt wurden, und wer sie in Auftrag gab, ist unklar. Sie werden dem König Frederik II zugeschrieben, der den Lehn Haderslevhus 1580 nach Herzog Hans übernahm. Der Hof des Königs, der auf Hansborg weilte, brauchte Süßwasserfisch, eine geschätzte und begehrte Speise. Die Fischerei wurde von der Verwaltung in Haderslev beaufsichtigt, und diese kümmerte sich auch um den weiteren Verkauf. Unter Christian IV wurde die Fischerei und die technischen Anlagen um 1600 vom Amtmann Gert Rantzau optimiert und erneuert. Ca. 1644 verlor Hansborg seine Bedeutung als Aufenthaltsort des Königs, und die Fischerei wurde jetzt eine Einkommensquelle des Amtes und des Königs. Nach den schwedischen Kriegen wurden die Fischrechte verpachtet, so übernahm Amtmann Graf Conrad Rewentlow in den Jahren 1674-1708 diese Pacht. 1706 wurden die Schleusen und Dämme durch eine Sturmflut schwer beschädigt, und die Fischerei war nicht länger rentabel. Die Kosten zur Instandsetzung und Wartung waren umfassend, und vermutlich nur deshalb durchführbar, weil die örtlichen Bauern diese Arbeiten unter Fronddienst durchführen mussten.

Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn

– et eksempel på interessen for den sønderjyske sag i Danmark 1889-1920.

AF LISBETH AAGAARD LYKKE

Sønderjydsk Forening for Fredericia og Omegn blev stiftet i 1889 for at støtte sønderjyderne, der efter 1864 var underlagt preussisk herredømme. Gennem undersøgelser af foreningens forhandlingsprotokoller og regnskaber samt nedslag i lokale aviser afdækkes, hvem initiativtagerne til foreningen var, og hvordan foreningen konkret arbejdede med at fremme interessen for den sønderjyske sag lokalt samt bidrog til sønderjydernes fortsatte tilknytning til Danmark. Undersøgelsen giver dermed et indblik i det sønderjyske støttee arbejde i Kongeriget efter 1864 i forhold til initieringen og fastholdelsen af interessen for den sønderjyske sag i Danmark frem til afstemningerne og Genforeningen i 1920.

Indledning

Med det danske nederlag til Preussen og Østrig i den anden slesvigske krig i 1864 blev monarkiet reduceret med to femtedele af dets areal, samtidig med at befolkningen blev reduceret med en tredjedel. Tilbage stod en amputeret nationalstat, hvis grænse i store træk fulgte Kongeåen.¹ Befolkningen syd for den nye grænsedragning, hvor mange følte sig som danske, oplevede en skærpet preussisk politik, der fremmede udvandringen fra især Nordslesvig, det vil sige den del af Sønderjylland, som ved Genforeningen i 1920 tilfaldt Danmark. Historisk set har det geografiske område Sønderjylland været større, end det blev i 1920, nemlig omfattende hele hertugdømmet Slesvig, der afgrænsedes af Ejderen i syd og Kongeåen i nord.² I artiklen anvendes derfor betegnelsen sønderjyder om den befolkningsgruppe, der var født i hertugdømmet Slesvig eller i anden henseende var tilknyttet hertugdømmet og følte sig som danske. Udvandringen gik for de flestes vedkommende til Kongeriget Danmark, hvor sympatien for sønderjyderne var stor.³

I Fredericia mærkede man også konsekvenserne af den tiltagende preussiske germaniseringspolitik, idet flere sønderjyder forlod hjemegnen for at slå sig ned i købstaden.⁴ I Fredericia fandt de et nyt fællesskab